

נגד הזרם: ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות מלחמת ששת הימים

יאיר הלוי

פתיחה

האידיאולוגיה החרדית המוכרת לנו מן העשורים האחרונים מחזיקה בעמדה בלתי ציונית מפורשת. היא רואה במדינת ישראל עובדה, שיש להתחשב בה ואף ליהנות מפרותיה, אבל כלל לא ברור שמלכתחילה ראוי היה שתקום. אביעזר רביצקי כתב ש'חלק הארי של היהדות החרדית' חולק הן על התפיסה הציונית-דתית, הרואה מהות חיובית במדינת ישראל, הן על האידיאולוגיה האנטי-ציונית, שבעבורה המדינה שלילית במהותה. לדבריו, לדעת רוב החרדים 'מדינת ישראל היא תופעה ניטרלית מבחינה דתית, המתקיימת בתחום החולין ושרויה בעידן הגלות [...] היא אינה משקפת התעוררות משיחית וגם אינה מגלמת התפרצות אנטי-משיחית: יש לדון אותה כמו כל תופעה היסטורית אחרת, היינו, לפי זיקתה ותרומתה הממשית לתורה וללומדיה ולפי יחסם של מנהיגיה ובניה לדרישותיה של ההלכה'.¹

ואולם, בדור הראשון לקום המדינה החזיק הזרם החרדי המרכזי, קרי הציבור המזוהה עם מפלגת אגודת ישראל, כמו שיובהר להלן, בעמדות שונות במידה ניכרת. 'החרדיות

* המאמר מבוסס על פרק בעבודת התזה שלי, 'תגובות הזרם החרדי המרכזי למלחמת ששת הימים', שנעשתה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחיית בנימין בראון. אני מודה לקימי קפלן על הערותיו.
1 אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות ציונית ורדיקליזם דתי בישראל, עם עובד, תל אביב תשנ"ג, בראש הפרק 'גלות ישראל בארץ הקודש', עמ' 201. עוד על החברה החרדית ויחסה לציונות: מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, מכון ירושלים לחקר ישראל,

הישנה', שהתקיימה עד לשנות השבעים, אמנם לא היתה ציונית במוצהר, אבל בהחלט אפשר לומר שרובו של הציבור האמור החזיק בעמדות פרו-ציוניות. הם שמחו, ללא ספק, על קום המדינה, וראו עצמם חלק טבעי ממנה. מלבד הצדדים האידאולוגיים, שבהם יעסוק מאמר זה, התבטא הדבר גם בהשתלבות מעשית. בשנות החמישים והשישים גרו חרדים רבים בשכונות מעורבות, לצד חילונים ודתיים לאומיים.² חרדים רבים יותר התגייסו לצה"ל, עבדו לפרנסתם, וצרכו תקשורת ותרבות חילונית.

אותה פרו-ציונות חרדית בלטה בשנים שלאחר קום המדינה, והיא הגיעה לשיא נוסף בסוף שנות השישים. כמו רובו של הציבור הישראלי, גם הזרם החרדי המרכזי הגיב באופוריה למלחמת ששת הימים. דובריו של הציבור החרדי והעיתונות הרשמית שלו הביעו שמחה אדירה, ראו בעצמם חלק אורגני של מדינת ישראל, תמכו בפה מלא בצה"ל ובהצלחתו, ואף השמיעו ביטויי ציפייה לגאולה השלמה עד כדי הכרזות מפורשות שהמאורעות האקטואליים הם חלק משלבי הגאולה. כך, למשל, נכתב במאמר המערכת של המודיע מיד לאחר שנודע על שחרור העיר העתיקה והכותל המערבי: 'שעה גדולה באה לנו, שעת התגלות רצון ההשגחה העליונה שהאירה לנו פניה... חיילי ישראל שדהרו על פני ארץ ישראל ראו את ענני האש, עננים שהאדירו כבוד ישראל... כבימי צאתנו מארץ מצרים הראה לנו ה' איש מלחמה נפלאות שאין להן משל ודוגמא בתולדות העמים מאז ועד עתה'.³

ביטויים נלהבים המשיכו גם בשנים הבאות. אפילו בדגלנו, ביטאונם של צעירי אגודת ישראל, שהיו הסמן הימני מבחינה אידאולוגית במפלגה, נכתב כך שנה לאחר המלחמה: 'הימים גדולים הם לאין ערוך. הנה רואים בעליל ובמוחש ש"קול דודי דופק". השכינה מדברת בשפת שמים אשר כולה ניסים ונפלאות, הנה צמחו כנפיים לכל יהודי בארץ הקודש... הרי זהו המאבק האחרון של ימות המשיח'.⁴ התלהבות זו, שהתבטאה גם בהתקרבות למדינה, שלטה בתקשורת של הזרם החרדי המרכזי לאחר המלחמה. ואולם, במאמר הנוכחי לא אעסוק בביטויי ההתלהבות וההתקרבות למדינה,⁵ אלא דווקא בצד האחר של המטבע. ככל שחלף הזמן מהמלחמה, שככה קמעה

ירושלים 1991; הנ"ל, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', אלפיים, 3 (תשנ"א), עמ' 24-68; בנימין בראון, 'היהדות החרדית והמדינה', בתוך: ידידיה צ' שטרן (עורך), כשיהדות פוגשת מדינה, ידיעות אחרונות, תל אביב 2015, עמ' 79-268.

2 עוד על התהליכים הגאוגרפיים שעברו על החברה החרדית: יוסף שלהב ומנחם פרידמן, התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1985; לי כהנר, 'התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2009.

3 מאמר המערכת, המודיע, כ"ט באייר תשכ"ז, עמ' 2.

4 הרב יצחק גרינברג, 'מי לה' אלינו!', דגלנו, סיוון תשכ"ח, עמ' ג.

5 בביטויי ההתלהבות לאחר המלחמה אני עוסק בחלק הראשון של התזה, לעיל הערת כוכבית. במהפכת 'החרדיות החדשה', שהתחוללה בשנות השבעים, תוך שינוי הנורמות האידאולוגיות בזרם החרדי המרכזי, אני עוסק בעבודת הדוקטור.

ההתלהבות הראשונית, והתחיל להישמע בהדרגה גם קולן של מגמות הפוכות, המנסות לבלום את האופוריה או מבטאות ביקורת ומחאה כלפי המדינה.⁶ מאמר זה עוסק בשיח הציבורי בזרם החרדי המרכזי ממלחמת ששת הימים ועד כשנתיים לאחריה.⁷ 'הזרם החרדי המרכזי' הוא לענייננו הציבור שהיה מזוהה באותן שנים עם אגודת ישראל. עד לשנות השמונים ייצגה מפלגה זו הן את החסידים, הן את הליטאים, ופורמלית גם את החרדים בני עדות המזרח.⁸ מימין לה נמצאת 'העדה החרדית' האנטי-ציונית, ומשמאל לה גורמים חרדיים מתונים יותר, כמו מפלגת פועלי אגודת ישראל הפרו-ציונית, שלא הצליחה לשרוד. מרכזיותה וחשיבותה של אגודת ישראל מתבטאות גם בגודלה היחסי לעומת שאר הזרמים. באותן שנים היו, כמובן, אמצעי התקשורת הישראליים בכלל והחרדיים בפרט מעטים הרבה יותר מהיום. הערוץ הראשון של הטלוויזיה החל לשדר רק באוגוסט 1968. מספר ערוצי הרדיו היה מצומצם, וכולם היו חילוניים. היה אז עיתון יומי חרדי מרכזי אחד - המודיע, שהיה עיתונה של אגודת ישראל. חוץ ממנו היו עוד כמה כתבי עת שיצאו פעם בחודש או אף פחות מזה, והבולט בהם היה בית יעקב.⁹ היו גם דגלנו, ביטאונה של תנועת צעירי אגודת ישראל שכבר נזכר, ומודיעין, שהוגדר 'פנימי לחברי ואוהדי אגו', בהוצאת מרכז אגו'. כל העיתונים האמורים היו קשורים במידה כלשהי למפלגה או לסיעה בתוכה.¹⁰ עדויות רבות מלמדות שרבים מן החרדים צרכו אז דרך קבע את התקשורת הכללית, הן שידורי

- 6 אחת הדוגמאות הראשונות לכך הוא מאמרו של 'סוקר', המודיע, ט"ו בסיוון תשכ"ז, עמ' ד. יודגש כי במקרים לא מעטים לוותה ההתלהבות החרדית לאחר המלחמה, לעתים באותה נשימה, בביקורת כלפי החילונים על שאינם מכירים בגודל השעה. ואולם, ביקורת זו נבלעה בדרך כלל בהתלהבות, ולעתים הסיבה לה היתה שביקורת כלשהי מתבקשת במפגש של חרדיות מול חילוניות מיליטנטית. יש לזכור שגם המפד"ל וביטאוניה מתחו במקרים רבים ביקורת דומה למדי על החילוניות. המקרים שאתאר להלן כוללים ביקורת מובהקת ודומיננטית, שלא נאמרה אגב התלהבות מן המלחמה.
- 7 על שיח ציבורי בכלל ראו: יונה הדרי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955-1975, מכון הרטמן, ירושלים תשס"ב, עמ' 18-21; אהוד שפיגל, 'אתלמודיתורה כנגד כולם': חינוך חרדי לבנים בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים תשע"א, עמ' 164, ובמקורותיהם.
- 8 בראשית שנות השבעים אף יוצגו אלה כשנה בכנסת בדמותו של חבר הכנסת יעקב מזרחי.
- 9 על העיתונות החרדית בישראל ראו: מנחם מיכלסון, 'עתונות חרדית בישראל', קשר, 8 (1990), עמ' 11-22; Simeon D. Baumel, 'Communication and Change: Newspapers, Periodicals and Acculturation among Israeli Haredim', *Jewish History*, 16 (2002), pp. 161-186. סקירה כללית על העיתונות החרדית לדורותיה, כולל מאפיינים בולטים, ראו: קימי קפלן, רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה, חוברת מספר 3 של הסדרה 'התקשורת המגוורית בישראל', מכון חיים הרצוג, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006; יוסף פונד, מתוויו דרכים: עיתונות אגודת ישראל, הקיבוץ המאוחד, בני ברק תש"ע.
- 10 העיתונות החרדית היא עד היום שריד לעידן העיתונות המפלגתית. ראו: דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 47.

רדיו הן עיתונים.¹¹ ואולם, המודיע שימש כלי תקשורת פנים-חרדי המוני יחיד במדינת ישראל היוצא בתדירות גבוהה.¹²

השיח הציבורי בזרם החרדי המרכזי בשנותיים שלאחר מלחמת ששת הימים

השיח הציבורי הפומבי כמובן אינו זהה לחלוטין למתרחש בכלל החברה על כל רבדיה. ועדיין יש להניח ששיח ציבורי מעין זה, הנגלה לעינינו בכמה במות שונות, משקף במידה רבה את המתרחש בציבור, וגם משפיע על הציבור. הדברים נכונים אף יותר בנסיבות של הציבור החרדי, הרואה עצמו מגובש סביב אידאולוגיה דתית ובעל תודעה של 'תרבות נגד' דתית. אם כן, הנחה סבירה היא שהלכי הרוח הציבוריים בקרב מי שראו עצמם במכלול הזרם החרדי המרכזי לא היו רחוקים או מאוד מן השיח הציבורי הפומבי שבכלי התקשורת הרשמיים של אותו ציבור.¹³ אציין עוד שבאותן שנים לא הגיע משקלם הציבורי של המנהיגים הרוחניים החרדיים, ה'גדולים' הליטאיים והאדמו"רים החסידיים, לזה שאנו מכירים משנות השבעים והלאה. מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל בישראל מנתה כ־15 רבנים, והם אפשרו חופש רב יותר לעסקני המפלגה, הן פוליטיקאים הן עיתונאים. גם עובדה זו חיזקה את כוחה של העיתונות החרדית.

להלן יתוארו רוב הקולות המבקרים את המדינה או את השלטון וההולכים נגד הזרם, ככל שנשמעו בכלי התקשורת של הזרם החרדי המרכזי ובפרסומים אחרים שלו לאחר המלחמה. אדגיש כי אף על פי שהקולות המסתייגים יידונו כאן בפירוט, מדובר בקולות מעטים יחסית לעומת ההתלהבות הכללית שסחפה את הציבוריות החרדית, ככל שהיא משתקפת בכלי הביטוי הפומביים שלה. הקולות המסתייגים נחלקים לשני סוגים. האחד רחב בהיקפו, ומייצג למעשה את רובו של הציבור החרדי, אולם תוכנו ממוקד ומצומצם יותר. קול זה אינו סותר את עצם ההתלהבות וההתקרבות למדינה, אך מוחה בזמן על תהליכים אשר עוררו התנגדות בקרב הציבור החרדי והתפתחו לעימותים ציבוריים: חילול השבת סביב המקומות הקדושים, כוונות לגייס את בחורי הישיבות ותיקוני חוק בעניין עבודה בשבת. במידה רבה התגובות האלה מתבקשות: דווקא לאור ההתעוררות הדתית במלחמה ציפו החרדים שיופחת חילול השבת, וודאי שלא יתרחב, וקשה היה לצפות שייסימו לגיסם של בחורי הישיבות. אף על פי שהקולות האלה אינם סותרים, כאמור,

11 ראו, למשל: קימי קפלן, בסוד השיח החרדי, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ז, עמ' 250.
 12 בד בבד התקיים גם היומון שערים, מיסודה של פועלי אגודת ישראל, אולם כאמור לעיל, עבודה זו עוסקת בזרם החרדי המרכזי. יש להניח שתפוצתו של שערים היתה נמוכה בהרבה מזו של המודיע.
 13 עוד על התקשורת החרדית ראו: רבקה נריה בן שחר, 'הנשנים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוס חשיפה ואופני קריאה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ח, עמ' 53-87; שפיגל, ותלמודיתורה כנגד כולם, עמ' 164-167.

במהותם את ההתקרבות למדינה, הם מסייגים או מאזנים אותה ברב או כמעט. הם צורפו למאמר הזה כדי לתת לקורא תמונה שלמה יותר של מכלול התגובות. הסוג השני מעניין וחשוב יותר, והוא עמדה אידאולוגית של יחידים אשר ניסו לבלום את הסחף ולצנן את ההתלהבות הגדולה, שלדעתם הרחיקה לכת. בהקשר הזה יוצגו עמדותיהם של ארבעה רבנים והוגים חרדיים בולטים, וינתח המשקל שקיבלו דבריהם בהקשר ההיסטורי.

המאבק בחילול השבת סביב המקומות הקדושים והסדרים הנהוגים בהם

העימותים הראשונים בין חרדים לחילונים לאחר המלחמה נבעו מן המלחמה עצמה. פרדוקסלית דווקא שחרור המקומות הקדושים ושאיפת ההמונים להגיע אליהם הובילו לעימות על רקע דתי.¹⁴ הציבור הרחב החל לנהור בשבתות אל הכותל ואל יהודה ושומרון, תוך חילול שבת המוני, הן סביב המקומות הקדושים הן בדרכים אליהם, שעברו כמה מהן בשכונות החרדיות. בחג השבועות תשכ"ז נפתח הכותל לראשונה בפני הציבור הרחב. כבר למחרת, לאחר תיאורים נלהבים ביותר של המפגש הראשון עם הכותל אחרי שנים רבות, נזעק המודיע בעמודו הראשון בשל 'חילולי החג בחסות המשטרה'. כתביו מדווחים בשם סוכנות עתים על 4,000 כלי רכב ובהם אורחים שזרמו לכותל המערבי. 'המשטרה אף התקינה למענם שדות חניה מיוחדים סמוך לתחנת הרכבת'.¹⁵ אווירת השבת הופרה גם סמוך לכותל עצמו. בהמודיע נכתב כי למרות הבקשה בקול ישראל והשלטים המבקשים שהמבקרים בכותל לא יצלמו ולא יחללו את המקום הקדוש כבר נמצאים אנשי בליעל, בפרט עיתונאים, הרומסים שם את השבת. צעדים מועטים ליד המתפללים 'עומדים אנשים ללא בוש מלובשים בגדרנות צעקנית, ואינם מבינה כי היא פוגעת בלב לבם

14 על העימותים בנושאי דת ומדינה בעשורים הראשונים של מדינת ישראל ראו: משה סמט, 'הקונפליקט אודות מיסוד ערכי היהדות במדינת ישראל', בתוך: הג'ל (עורך), החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, כרמל, ירושלים תשס"ה, עמ' 409-418; יונה כהן, מהות זהות וזכות: מאבקה של מדינת ישראל לדמותה הרוחנית בשלושים שנותיה הראשונות, תש"ח-תשל"ח, היכל שלמה, ירושלים תשל"ח; S. Zalman Abramov, *Perpetual Dilemma: Jewish Religion in the Jewish State*, Fairleigh Dickinson University, Rutherford, NJ 1976; בנימין נויברגר, דת, מדינה ופוליטיקה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשנ"ד; אביעד הכהן, "מדינת ישראל, כאן מקום קדוש!" עיצוב "רשות רבים יהודית" במדינת ישראל, בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ב, עמ' 144-172; אבי כצמן (עורך), במחלוקת: 60 עימותים שהסעירו את העיתונים, עם עובד, תל אביב תשס"ח, עמ' 197-201. על המאבקים המרכזיים של אגודת ישראל בשנים תשכ"ה-תש"ם מנקודת מבטה של זו ראו: משה עקיבא דרוק (עורך), ששים שנה לאגו": תרע"ב-תשל"ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 155-172.

15 'קרוב למאתיים אלף יהודים עלו בחג לכותל המערבי', המודיע, ז' בסיוון תשכ"ז, עמ' 1 (הכותרת הראשית).

של האנשים האלה'.¹⁶ 'האם בשביל הבחורות המופקרות הללו הקריבו צעירים רבים את חייהם, כדי שיוכלו לבוא לכותל כדי להתגנדר בחוצפתם והפקרותם]?!'. התביעה מופנית גם פנימה: 'האם לא היה מקום שרבנים יופיעו במקומות שונים ויסבירו לקהל המטומטם שלנו שזהו חילול קודש שאין דוגמתו'. 'היכן תרפ"ט הפרנסים שלנו? היכן אלה שמיהרו להרבות בתקיעות? עכשיו יש לתקוע, תקיעת חרדה לכל העם היהודי - הכותל בסכנה חמורה!'.¹⁷

חילול השבת הגיע לשיאו בשבת, כ"ג בסיוון, לאחר שהוסרו ימים מספר קודם לכן המחסומים בין שני חלקי ירושלים, והיא אוחדה דה־פקטו. למחרת כתב המודיע: 'ממקורות המשטרה נמסר כי מעולם לא ראתה ירושלים תנועה המונית כזו, והיא מעריכה את מספר כלי הרכב שעברו היום את ירושלים לעשרים אלף'.¹⁸ כעומק הציפיות החרדיות מן ההתעוררות הדתית, כך גם מפח הנפש. כמעט כל העמוד הבא, כולל מאמר המערכת, מביע זעזוע מחילול השבת, שאינו עולה בקנה אחד עם הרגשות הדתיים שעוררו הנסים במלחמה.

אחד הכותבים מְסַפֵּר על מטיילים שהגיעו לקבר רחל בשבת, התפללו ואמרו פרקי תהלים, ולאחר מכן הדליקו נרות. הוא מפנה מקצת האשמה דווקא כלפי הציבור החרדי. תחת הכותרת 'אבל אנחנו אשמים' הוא כותב: 'אנחנו, היהדות החרדית, שכחנו מתפקידנו להזהיר ולצעוק על חילול שבת ויתכן אפוא ואנחנו אשמים'.¹⁹ עצמת הזעזוע נשקפת מדברי כותב אחר: 'כשם שהבנו כי דם יהודי יקר מאד [...] כך היינו בטוחים כי לאחר ימי החירום' האמונה 'תביא אותנו לידי הבנה כי אסור לשפוך דם אחינו אף אם הדם אינו נראה לעין. והנה בשבת האחרונה נשפך דם יהודים דתיים כמים' כשראו את חילול השבת האדיר. הוא מתאר ערבי, שראה בחזרה בלבוש בלתי צנוע ליד מערת המכפלה, ירק לעברה וצעק: 'אלף שנים שמרנו על המקום הקדוש הזה אפילו מרגלים בנעלים, והנה אך הגיעו היהודים וכבר הם רומסים את הקודש'.²⁰ בהמשך הוא נוזף במחללי השבת, שאך לפני שבועות מספר ישבו בשוחות ובמקלטים והתפללו לקב"ה שיצילים.²¹

סערת הרוחות בציבור החרדי השתקפה היטב גם בנאומי חברי הכנסת של אגודת ישראל. שלמה לוריניץ (1918-2009) הגיש הצעה לסדר היום בעניין. בנאום שנשא בכ"ו בסיוון תשכ"ז

16 א' וייס, 'כבר התחיל', המודיע, י"א בסיוון תשכ"ז, עמ' ב. המעבר מלשון רבים ללשון נקבה יחידה במקור, ככל הנראה ניסה אחד העורכים לצנור את הלשון המקורית אך לא סיים את מלאכתו.

17 ראו עוד: ג' [גרשון] שטרן, 'אל יחולל דמנו השפוך', המודיע, כ' בסיוון, עמ' ב; מנחם פרוש, 'נאום בכנסת בי"א בתמוז תשכ"ז', דברי הכנסת, 49, עמ' 2656.

18 המודיע, כ"ד בסיוון תשכ"ז, עמ' א-ב; 'חלולי שבת המוניים בירושלים', מודיעין, תמוז תשכ"ז, עמ' 1, ובנאומו של פרוש, 'שלימות ירושלים תלוי בשמירת השבת', שם, עמ' 5.

19 אפרתי, 'מסביב לעניינים', המודיע, כ"ד בסיוון תשכ"ז, עמ' ב.

20 הרושם הוא שאין הכוונה לעדות על מקרה קונקרטי, אלא לתיאור סמלי של המצב.

21 גם מועצת הרבנות הראשית פרסמה גילוי דעת בכ"ו בסיוון תשכ"ז (הובא בהליכות, תמוז תשכ"ז, עמ' 2), שבו היא מביעה את שמחתה על איחוד ירושלים עם זעזועה מחילול השבת, שיש בו חילול השם. בדומה לזה מתרעם עורך הירחון בית יעקב משה פראגר ('ניצוצי', 'ניצוץ של אמת', בית יעקב, אייר תשכ"ח, עמ' 22) על נהירת יהודים מתל אביב ליפו בפסח כדי לאכול חמץ במסעדות הערביות שם: 'זה אירע בחג הפסח הראשון, לאחר נס הנצחון המופלא והמפואר ב"מלחמת ששת הימים" [...] ודאי הערבים לא

גייס לצדו את דבריו של בן עמי פיינגולד בעל המשמר.²² פיינגולד כותב כי בכל מקום בחו"ל הקשור בקדושה או במעמד היסטורי חשוב יש פקחים המקפידים על לבוש נאות. 'כשלעצמי ביקרתי ארבע פעמים באקרופוליס של אתונה וכל פעם ראיתי מחדש כיצד תיירים ותיירות שטיפסו מעלה [...] כשהם מיוזעים [...] הוחזרו אחר כבוד על ידי פקחים [...] הכותל המערבי הוא פחות קדוש ממסגד אל-אקצה או מכנסיית הקבר הקדוש?' בהמשך הכריז לורינץ הכרזה פרובוקטיבית: 'מוטב שלא יהיה לנו הכותל ובלבד שלא יעלו עשרים אלף כלי רכב לירושלים עיר הקודש בשבת'. הדברים עוררו סערה, וחברי כנסת ממפלגת העבודה מחו עליהם. אברהם ביטון קרא: 'אנשים שילמו בחייהם על זה'. לורינץ הגיב על דבריהם: 'אל תחשדו בי [...] שאינני מעריך את הקרבנות או את קדושת הכותל המערבי, זוהי הבעה של צער וכאב'. בהמשך סירב לורינץ להמלצת יושבת הראש אמה תלמי למחוק את הדברים מהפרוטוקול כדי שלא יפגעו במשפחות.

המתח סביב הנעשה סמוך לכותל התפשט גם לשאלת האחריות על המתחם ועל סדרי פעולתו. משה פראגר (1984-1909), העורך והכותב המרכזי של הירחון בית יעקב, ייחד מאמר נרחב לסוגיה בגיליון אב תשכ"ז.²³ לדבריו, המערכה מול המוסלמים הסתיימה בתוך יממה אחת; עתה פרצה מערכה שנייה, לאחר שהחלו המונים לזרום מתוך כיסופי קודש לכותל, 'זוהי חרה לחילוניים החולניים שראו את התמוטטות עולם הכוזב שלהם'. למערכה זו, לדבריו, השפעה על חותם הקדושה של המדינה כולה. שתי ליגות יצאו חפזות ראש בשל שחרור הכותל: הליגה הערבית והליגה למניעת כפייה דתית בראשות עוזי אורנן.²⁴ פראגר הצטער על התבטאותו של ראש הממשלה לוי אשכול, אשר אמר שדין הכותל אינו כדין בית הכנסת, ושהדתיים הקימו 'מכלאות' ליד הכותל. כמו במקרים דומים הסתייע גם פראגר באישים חילוניים אשר תמכו בעמדה הדתית, כגון ההיסטוריון יהושע פראוור (1990-1917), 'שאינו מצטיין כל עיקר בגישה אוהדת ליהדות המסורתית' ובכל זאת כתב: 'אם נצמד היום הצנחן באהבה לאבני הכותל', הרי זה משום שבמהלך הדורות תפסו ירושלים והכותל מקום מיוחד במינו.²⁵ בקיץ תשכ"ח הצטרף למאבק על הכותל ועל תדמיתו עוד גורם: התנועה הרפורמית. מארגני הוועידה העולמית של התנועה בירושלים ביקשו לקיים תפילה מעורבת ליד הכותל. פראגר סקר

חשו את עצמם כמנוצחים אלא כמנוצחים'. לפי דרכו ניסה פראגר לחבר את הזהות הלאומית שהתחזק במלחמה עם הזהות הדתית ולהציג את הפגיעה בהלכה כפגיעה בלאומיות הישראלית המנוצחת.

22 דברי הכנסת, 49, עמ' 2498; מודיעין, תמוז תשכ"ז, עמ' 5.

23 יו"ד ב"ת, 'המערכה שלב ב על קדושתו של הכותל המערבי', בית יעקב, אב תשכ"ז, עמ' 7-12.

24 על הליגה למניעת כפייה דתית ראו: אלי צור, 'להיות עם חופשי: הליגה למניעת כפייה דתית בהקשר ההיסטורי', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"א, עמ' 205-238. על פעילותה לאחר מלחמת ששת הימים בהקשר של הכותל המערבי ועוד ראו: שם, עמ' 229-233, ובמאמר הנזכר בבית יעקב (לעיל הערה 23).

25 ראו עוד את דבריו של ד"ר יצחק קיסטר (1999-1905), שופט דתי בבית המשפט העליון), יו"ד הוועדה המיוחדת לענייני הכותל המערבי מטעם הרבנות הראשית, שהובאו בבית יעקב: יצחק קיסטר, 'כל אדם מישראל נמשך אל הקודש', בית יעקב, גיליון המאה (ללא תאריך), עמ' 23. עוד מידע היסטורי מובא באותו גיליון ("ירושלמי", "משפט הכותל" של הבריטים, שם, עמ' 25). בין השאר מצוטטים שם משה

את התגובות בבית יעקב.²⁶ גם כאן נעזר באישים חילוניים שהתנגדו להצעה,²⁷ ואף בהחלטת ועדת הפנים של הכנסת בעקבות הפרשה, 'שדפוסית התפילות ליד הכותל המערבי קבועים ועומדים זה דורות, לפיהם מקובל היה בעבר ונהוג גם היום לקיים הפרדה בין המתפללים', ויש לשמור על מנהג זה. יושב ראש הוועדה מרדכי סורקיס ממפלגת העבודה הציע שהרפורמים יערכו תפילה מעורבת לא ליד הכותל, אלא במפלס העליון, אולם ההצעה נדחתה. פראגר ניצל את ההזדמנות להתחשבן עם התנועה הרפורמית על שלמרות קריאותיה לחבריה לעלות לארץ הדבר אינו קורה.

במאמר לרגל שנה למלחמה הסביר הרב אליקים כהן הסבר מטפיוזי את הסתירה בין ההתעלות בעקבות המלחמה (תוך ציטוט ההתלהבות בביטאון מודיעין של אגודת ישראל לאחר המלחמה) ובין חילול השבת.²⁸ הוא הביא את מדרש תנחומא (פקודי ו), שלפיו בבריאת העולם היתה שכינה בתחתונים. כשחטא האדם הראשון, עלתה השכינה לשמים, והסתלקה בכל פעם לרקיע גבוה יותר, עד שהגיעה לשביעי בשל אמרפל וחבריו. לאחר מכן, בזכות האבות והדורות שלאחריהם עד למשה ירדה השכינה שוב לארץ, בכל פעם שלב אחד, עד ששרתה במשכן. בדומה לכך, כותב הרב כהן, בזכות התפילות הזכות שלפני המלחמה יצאנו מיד מאפלה לאורה. אלא שלאחר מכן סיבב השטן שיחלו בטיוולים שיש בהם חילול שבת ובביקורים אצל 'שיקוצי הנוצרים והאסלאם', המלווים כריעה לפנייהם בכניסה. בשל כך הסתלקה השכינה למרום והחלו לקרות אסונות, כמו טביעת האנייה אילת והצוללת דקר.

פרדוקסלית, נראה שאת הביטוי הקיצוני ביותר נגד המדינה ומוסדותיה, המופיע בעיתונות של הזרם החרדי המרכזי לאחר המלחמה, לא כתב חרדי, אלא אדם הנחשב היום בציבור החרדי כופר מובהק: ישעיהו ליבוביץ (1903-1994). דברים שכתב בידיעות אחרונות צוטטו בדגלנו. ליבוביץ טען שם ש'ריבונות יהודית על שטחי א"י ותושביה הניכרים כעובדה מדינית שלטונית גרידא - לא זוהי מסורת הדורות של ע"י [...] "זיקה היסטורית" של עם ישראל לארץ ישראל לא היתה קיימת אלא בשילוב זיקה לתורה. ציון שאליה נוהרות שיירות מכוניות מדי שבת בשבתו אינה עירו של "מקדש השבת"... הפעם שוחררה ירושלים לא בידי חשמונאים אלא בידי מתיוונים'.²⁹ דבריו של ליבוביץ הובאו בתקשורת החרדית כמו שהובאו גם

בלוי בספרו על חומותיך ירושלים, המעיד על מחיצה בכותל המערבי ומסקנת ועדת חבר הלאומים בשנת תרצ"א, ולפיה הכותל 'צריך להיחשב כמקום דתי המשמש בתור שכוה אך ורק לבני דת משה'.

26 יוד-בית, 'מה פרצופה הרוחני של תנועת הריפורמה כיום?', בית יעקב, תמוז תשכ"ח, עמ' 24-29.

27 כגון שמואל שניצר במעריב ודוד זכאי בדבר. יהושע בר יוסף כתב בידיעות אחרונות שמי שסובל פחות צריך לוותר, ולכן במקומות ציבוריים כמו הצבא יש אוכל כשר. גם כאן, 'הפרידה הארעית מנשותיהם בשעת התפילה היא בבחינת משחק ילדים לעומת הסבל של המתפללים האורתודוקסיים... לגביהם זה זעזוע קשה וחילול הקודש... זוהי בבחינת אלף בית בתרבות'. בהקשרים דומים מובאים בתקשורת החרדית דבריו של ע"ד דוד בר רב האי, חבר הכנסת מטעם מפא"י בשנים 1949-1965. ראו: 'עוללות', מודיעין, אב תשכ"ז, עמ' 8; אמנון רובינשטיין, שם, גיליון אלול, עמ' 4.

28 הרב אליקים כהן, 'כו"י' [!] אייר תשכ"ז - כ"ו אייר תשכ"ח, דגלנו, סיוון תשכ"ח, עמ' ז.

29 'זיקה היסטורית', דגלנו, סיוון תשכ"ח, עמ' ד (ההדגשה שלי). המקור הוא למעשה מכתב למערכת של ליבוביץ, ידיעות אחרונות, מוסף שבעה ימים, ה' באייר תשכ"ח, עמ' 2. עמדותיו של ליבוביץ בעקבות המלחמה פורסמו בממות רבות, ומקצתן רוכזו אחר כך בספרו: ישעיהו ליבוביץ, יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, שוקן, ירושלים ותל אביב תשל"ה, עמ' 404-415. ראו בפרט את מכתבו להארץ מ' 21.7.1967. והערה בכותרת 'הדיסכולת'. עוד על עמדותיו בנושאים אלה ראו: הדרי, משיח רכוב על טנק, עמ' 137, והערה

דבריהם של דוברים חילוניים אחרים, הקוראים לשמירה על קדושת הכותל וכדומה, שאת מקצתם ראינו. אולם דבריו כה בוטים עד שלמעשה ספק אם היה באותה תקופה שלאחר המלחמה דובר מן הזרם החרדי המרכזי שהשתמש בפומבי בביטויים דומים באשר למדינה ולצה"ל.

עימותים סביב הקריאות לגיוס בחורי ישיבות

למרות הניצחון המפואר היה ברור כבר לאחר מלחמת ששת הימים שיש צורך להיערך לעוד עימותים צבאיים. שבועות ספורים לאחר החלו תקיפות מצריות לעבר חיילי צה"ל, ובהמשך התגבשו למלחמת ההתשה. תשומת הלב המופנית לנושאים ביטחוניים והארכת שירות החובה מ-30 ל-36 חודשים הובילה לקריאות בדבר הצורך לגייס את בחורי הישיבות, הדוחים את שירותם.³⁰ סביב נושא זה החלו להתגלע מחדש, ואף להעמיק, דווקא הפערים שבין דתיים לאומיים לחרדים. כבר כחודש לאחר המלחמה תקף המודיע את המפד"ל בהקשר הזה.³¹ לדבריו, 'יתכן מאוד ומספר המגויסים הדתיים-החרדיים עלה על אחוזו הדתיים שבין תושבי המדינה או לפחות לא נפל ממנו. ובכ"ז המפד"ל כועסת על [...] [ש] חלקה טושטש'. לכן יצא הצופה בקטרוג על ראשי הישיבות 'בגלל חלקם במניעת מספר החיילים הדתיים, למרות ששום גורם חילוני לא יצא בתלונה כזאת. ואם בני הישיבות אינם נמצאים בשירות סדיר הרי שרובם ככולם משרתים במילואים'. אם כן, כדי לתקוף את המפלגה הדתית חיבר הכותב יחד את מספר המגויסים הדתיים והחרדיים כדי להגיע לסכום גדול יותר, שהרי מספר הדתיים בצבא, ובפרט הקרביים שבהם, היה מן הסתם גדול הרבה יותר ממספר החרדים. הוא גם נסמך על שבאותן שנים גויסו בסופו של דבר רוב בחורי הישיבות לשירות מילואים.

30 בעמ' 338. הדרי מציינת שם שדברי ליבוביץ ייצגו מיעוט של דוברים חילוניים, והם זכו לקיתונות של תגובות. עם זאת, מן הראוי לציין שלפי עדותה של אשתו, ליבוביץ עצמו היה לאחר המלחמה 'רגש עד לדמעות, כמו ילד קטן, מכך שהעיר העתיקה בדינו', ולכן 'היה הולך לשם ביום ובלילה, שוב ושוב' (דליה שחורי, הארץ, 21.8.1994, מובא אצל: מרדכי שלו, 'ישעיהו ליבוביץ - ההיבט ה'נבואי'', האומה, 118 [תשנ"ה], עמ' 205-216, וראו שם עוד באשר ללבטיו של ליבוביץ לאחר המלחמה).

על הקרבה המפתיעה בנוגע למדינה בין ליבוביץ ובין הרב שך ראו: מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית' (לעיל הערה 1), עמ' 67. על הדמיון בין ליבוביץ ובין עמדות אנטי-ציוניות ראו שם, עמ' 54. לעומת זאת, דברי מחברים אורתודוקסים שבהם התנגדות חריפה כלפי ליבוביץ קובצו, לצד דברי מחברים אחרים, בספר: חיים עמנואל קוליצ' וח' בן ירוחם [חן מלך מרחביה] (עורכים), שלילה לשמה כלפי ישעיהו ליבוביץ, אל השורשים, ירושלים תשמ"ג.

30 על תולדות דחיית הגיוס לבחורי ישיבה: שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1999; דוח הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות ('ועדת טל'), ניסן תש"ס. על יחסם של החרדים לגיוס לצבא ראו: יחזקאל כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, נאמני תורה ועבודה, ירושלים תשנ"ג, ובפרט מאמרו של מנחם פרידמן על גיוס בחורי הישיבות, שם, עמ' 262-277; נויברגר, דת, מדינה ופוליטיקה, עמ' 110-121; בראון (לעיל הערה 1), עמ' 198-199. הצגה פופולרית של העמדה החרדית בנושא ראו: גיוס בחורי ישיבות (ללא שם כותב), מנוף - המרכז למידע יהודי, ירושלים תשנ"ח.

31 בטור 'מיום ליום', המודיע, כ"ד בסיוון תשכ"ז, עמ' ב.

גל חדש של תביעות לגיוס בחורי הישיבות עלה בסביבות חודש טבת תשכ"ח. גם את הפרשה הזאת סקר משה פראגר.³² לדבריו, לאחר הכישלון של הליגה נגד כפייה דתית במאבק סביב סדרי התפילה בכותל המערבי נכשלה גם ועידתה השנייה בירושלים, שלפי הדיווחים בעיתונות החילונית סבלה ממיעוט משתתפים. ראשי הארגון הודו ש'מלחמת ששת הימים הביאה אתה רוח דתית'. בסוף הוועידה כינס אורנן מסיבת עיתונאים, ובה אמר ששחרור בחורי ישיבות משירות גורם, לפי דוח הארץ, להפסד של יותר מ־20,000 חיילים. גם הרב ד"ר מנחם הרטום כתב בעניין מכתב לדבר, ובו קרא לא רק לממשלה ולכנסת, אלא לעם כולו, שיסרב לבחור רבנים המשתמטים משירות למשרות רשמיות, ויסרב כל זוג צעיר לקבל רב מסוג זה בתור עורך נישואין. העיתונים החילוניים המשיכו את הגל. במאמר המערכת של הארץ נכתב שגיוס בחורי הישיבות יכול להקטין את בעיית כוח האדם, שחייבה אז את צה"ל להאריך את שירות החובה. למרחב הציג תזכיר ברוח דומה, שהעבירה מזכירות הקיבוץ הדתי לסיעת המפד"ל בכנסת, ועל פיו יש לגייס את תלמידי הישיבות. דווקא בדבר נכתב שהבעיה אינה מעשית, משום שכוחו של צה"ל לא יושפע מבחורי הישיבה שיתגייסו, אלא מדובר בסוגיה עקרונית.

פראגר התפלמס שם עם הטענה בדבר 20,000 בני ישיבות היכולים להתגייס. לדבריו, ממידע שמסרו ועד הישיבות וסגן שר הדתות, איש המפד"ל בנימין שחור, עולה שלאחר הפחתת אברכים שעברו את גיל הגיוס, תלמידים הפטורים מסיבות בריאות ותלמידים מחו"ל, מדובר בכ־4,000 דיחויים בלבד, ושרוב בחורי הישיבות מתגייסים עד גיל 30. הוא ממשיך ואומר שלמרבה ההפתעה אלו שהתחילו את המסע לגיוס בני הישיבות לא היו אנשי הליגה, אלא דווקא גורמים דתיים, ובראשם הקיבוץ הדתי. הוא הסתייע בדברי הרב חיים פרדס מתל אביב, אשר כתב בהצופה (א' בשבט) שלהבדיל מדברי העיתון, לא חוגים אנטי־דתיים התחילו עניין זה, אלא עשרות מכתבים שהתפרסמו בהצופה ומסע של הקיבוץ הדתי, המתנהל זה שנים והתחזק בזמן האחרון. גם מזכיר הקיבוץ הדתי שלמה לוי הצהיר במעריב שמכתבם האמור למפד"ל נשלח עוד בסוף דצמבר, לפני הדיון הפומבי ופרסום הארכת השירות.³³ חבר הכנסת משה אונא, גם הוא איש הקיבוץ הדתי, רמז שיש

32 הדברים להלן מתוארים בעיקר לפי: יוד-בית, 'הליגה האנטי דתית פותחת את ההסתערות וראשי משרד הביטחון משתיקים את המסיתים', בית יעקב, טבת תשכ"ח, עמ' 22-27.

33 ואכן כבר בגיליון מרחשוון-כסלו של מודיעין, עמ' 5, נזכר שאנשי בני עקיבא פרסמו במעריב שבזמן שחברי ישיבות בני עקיבא שפכו דמם למען שחרור ירושלים "ישבו בני ישיבות אחרות בבתיים ושמרו על עורם באצטלה של אומרי תהלים. יש ביניהם שהתגייסו למספר שעות לעבודות ביצורים או אלונקות כדי להשיג אישור שהם "גיבורים מתנדבים". פניית מזכירות הקיבוץ הדתי נזכרת גם בידיעות אחרונות, ב' בטבת תשכ"ח.

בשל העמדות האלה של הקיבוץ הדתי ואחרים בציונות הדתית תוקף משה שנפלד ('תמורה ללא גאולה', דגלנו, ניסן תשכ"ח, עמ' ג-ה) באריכות ובחריפות את המפד"ל כולה, ובין השאר מכנה את אנשיה 'מבקשי נפש האומה ודין רודפים להם של כלל ישראל', ומשווה אותם לפרנקיסטים. שנפלד שאב, ככל הנראה, עובדות רבות במאמרו זה מן המאמר של פראגר הנזכר בטקסט למעלה (מבלי להזכירו), אולם פרשנותו לעובדות לוחמנית פי כמה.

שימוש לרעה בדחיית השירות הניתנת לשיבות.³⁴

עם זאת פראגר הביא גם קולות דתיים פרו־חרדיים יותר. כך דברי מנהיג המפד"ל ד"ר יוסף בורג (הארץ, י"ט בשבט), המצטער על התפתחות הוויכוח, גם משום ש'איננו יכולים להרשות לעצמנו את קיומה של מלחמת תרבות במצב המצור שאנו נתונים בו'. תנועת בני עקיבא הצטרפה בסוגיה זו לקיבוץ הדתי, אולם לעומתם הודיע מרכז ישיבות בני עקיבא בראשות הרב משה צבי נריה (1913-1995) ששינוי במעמד הקיים עלול לפגוע פגיעה חמורה במוסדות 'אשר נשמת האומה ובטחונה תלויים בהם'.³⁵

עוד מבליט פראגר שדווקא האחראים על הביטחון הביעו עמדה המגנה על הישיבות. בתשובה לשאלתה של אורי אבנרי הדגיש שר הביטחון משה דיין שאין משחררים תלמידי ישיבות, אלא דוחים את שירותם כל עוד עיסוקם היחיד הוא לימוד בישיבה.

במעריב מתוארת הרצאה של דיין לפני איגוד הסטודנטים של האוניברסיטה העברית, ובה לא הביע התלהבות לגייס בכפייה את בני הישיבות: 'כיהודי - ולא כאדם המייצג את הצבא [...] לא כדאי למדינת ישראל להסתבך עם החוגים המאמינים בכל ישותם בלימוד התורה [...] יש להימנע מהתנגשות מיותרת חסרת פרי'. הארץ הוסיף וציטט את דיין באותו מעמד שהוא אינו 'יכול להתעלם מהעובדה שלימוד התורה בעם ישראל במשך אלפיים שנה נהפך ליסוד חייהם ולא הייתי מציע בגלל קומץ קטן של בני ישיבות לנפץ אמונה זו'.³⁶ פראגר המשיך והביא בשם דבר שלסטודנט שהקשה במה עדיפה זכותו של תלמיד ישיבה מצעיר חילוני, המבקש להשתחרר כדי להתמסר ללימודי תרבות צרפת, ענה דיין שיש הבדל עקרוני בין 'מי שהולך ללמוד תרבות צרפת או רפואה ובין מי שהולך ללמוד בישיבה, לא כדי לרכוש מקצוע אלא כדי לקיים מצווה לשמה כתכלית חיים'.³⁷ דברים דומים הביא המודיע בשם שמעון פרס.³⁸

34 דברי אונא פורסמו ב**הצופה**, י' בשבט. אנשי האגף המתון של הציונות הדתית המשיכו לבלוט בין דורשי גיוסם של בני הישיבות גם בהמשך. ראו: 'מנגינת לווין קודרת בתוך אווירת החגיגה', בית יעקב, אדר-ניסן תשכ"ח, עמ' 2.

35 **הצופה**, ז' בשבט תשכ"ח. הרב נריה הציג עמדה דומה לזו החרדית גם במאמר **בידיעות אחרונות**, י"ז בשבט תשכ"ח. בין השאר כתב: 'צה"ל מגן על היהודים והישיבות מגינות על היהדות'. הרב נריה היה מעין גשר בין תלמידיו והציבור הדתי לאומי בכלל ובין עולם הישיבות. ראו: עפרה אלעד, **מ'תורה ועבודה** ל'תורה' מול 'עבודה': בני עקיבא בארץ ישראל מהקמת ישיבת כפר הרא"ה ועד אמצע שנות ה'60, [חמור"ל], תל אביב תשס"ד, עמ' 205. וראו את חיבתו של הרב נריה לישיבת הנגב, ישיבה חרדית שיועדה לבוגרי ישיבות תיכוניות, בספר שהוציא לזכר בנו שלמד שם: הרב משה צבי נריה, **אפיק ננגב: על דמותו ואישיותו של הרב אברהם יצחק נריה**, חי ראי, כפר הרוואה תש"ן. ראו, למשל, בעמ' 16.

36 **במעריב** ו**הארץ**, ח' בשבט תשכ"ח.

37 הדברים מופיעים בטור דעות: אלי ניסן, 'מי רשאי לטעון כלפי בני ישיבות', **דבר**, 18.2.1968, עמ' 3. עוד כותב פראגר שהעיתון **למרחב** (כוונתו לגיליון 11.2.1968, עמ' 2, במדור 'טור ראשון') התלונן שהדברים האלה של דיין הוציאו במידה מרובה את הרוח ממפרשי התנועה הציבורית לתיקון המצב.

38 על פי **המודיע**, י"ג בשבט תשכ"ח, הפתיע פרס בערב שאלות ותשובות בתל אביב בנקטו עמדה תקיפה בעד המשך ההסדר הנוכחי של דחיית הגיוס. הוא סיפר שראשי ישיבות שנפגשו אתו אמרו שלא ייתכן שדווקא מדינת ישראל תחסל את מוסד הישיבה. מספר הבחורים קטן יחסית, אבל הם שומרים על נפש

התנגדות לשינויים הלכתיים

עם פרסום הניצחון במלחמה היו רבנים חרדים וישיבות בולטות שאמרו הלל,³⁹ ואף פורסמה, למשל, בעיתונות החרדית בהרחבה דעתו של הרב יצחק גרינברג שיש לתקן 'שמחה חד פעמית המותרת אך ורק פעם אחת בכל ימות העולם הזה'.⁴⁰ יושם לב, הן הגורמים הדתיים לאומיים הן אלה החרדיים שסברו שיש מקום לביטוי הלכתי של הודיה על אירועי המלחמה לא ביקשו 'לשנות את ההלכה', אלא האמינו ששינוי המציאות בעקבות המלחמה גורר דין אחר, כמקובל בכל דיון הלכתי. ואולם, נראה שרובה של החברה החרדית בשנות השישים כבר הבדילה בין שירת הלל מופשטת במובן של הודיה נלהבת על נסים אקטואליים, כפי שעשו רבים, ובין אמירת הלל במובנה ההלכתי באשר לאותם נסים עצמם, מעשה שהתקבל בהסתייגות רבה יותר. התנגדות רבה עוד יותר הובעה כלפי הצעות לשינויים בסדרי התפילות של תשעה באב.⁴¹

משה פראגר ציטט את הנכתב בידיעות אחרונות ערב תשעה באב:⁴² 'איזה חורבן? על מה נבכה הערב? הנה הר הבית - בידינו... ארץ ישראל המערבית כולה - שלנו בכל תפארתה...' פראגר הגיב שזוהי השקפה רפורמיסטית, שהדביקה גם 'חוגים מסוימים' בתוך היהדות הדתית, שדרשו לתקן את נוסח 'נחם' (האומר שירושלים שוממה ובזויה ונתונה בידי זרים),⁴³ ורגזו על הרבנות הראשית על שפסקה שאין לשנות ממטבע התפילות. הרב גורן הוצג גיבור היום על ש'אכן שינה את הנוסח וארגן אמירת קינות בהר הבית. עם זאת לאחר יום-יומיים חזר בו והכריז 'שכל הצהרותיו הן בטלות' בשל זעם המוסלמים והתערבות משרד הביטחון.⁴⁴

- האומה ורציפותה. יש להתייחס בכבוד אל אלו שמגיל צעיר ממיתים עצמם באהלה של תורה מהשכם בבוקר עד מאוחר בלילה ללא רווח כלכלי כלשהו'. פרס היה אז חבר כנסת מטעם רפ"י, לאחר שקודם לכן כבר שימש מנכ"ל משרד הביטחון וסגן שר הביטחון.
- 39 כך, למשל, הנהיגו ביישובותיהם הרב כהנמן (ישיבת פוניבז'), הרב יחזקאל סרנא (ישיבת חברון) והרב חיים שמואלביץ (ישיבת מיר). ראו במחקרי (לעיל הערת כוכבית), עמ' 97, הערה 404.
- 40 הציטוט לעיל לקוח ממאמרו: 'פלאות הנצחון באספקלריה חינוכית', המודיע, כ"א בסיוון תשכ"ז, עמ' ד.
- 41 מן העניין לציין שוויכוחים דומים התנהלו גם בתקופות קודמות. ראו, למשל, אריה מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל תק"ס-ת"ר 1800-1840, מהדורה שנייה מורחבת, מאור, ירושלים תשנ"ז, עמ' 413-414, על הוויכוח בראשית המאה ה-19 סביב השמטת הקטע 'התנערי מעפר קומי' מן הפיוט 'לכה דודי' וסביב אמירת תיקון חצות לאור הטענות שהגאולה כבר החלה.
- 42 יו"ד ב"ת (לעיל הערה 23), עמ' 12.
- 43 הכוונה לאנשי התנועה ליהדות של תורה, אשר שינו את נוסח ברכת 'נחם'. ראו: התנועה ליהדות של תורה, 'קינות לתשעה באב', ירושלים תשכ"ח, בראש הפרסום. החיבור כולל לקט קינות מסורתיות, אשר מתאים, לדעתם, לאמרו. אנשי קבוצה זו התפללו ב"ז בתמוז תשכ"ז ותשכ"ח תפילה רגילה בלא תחנון ובלא קריאת התורה. עם זאת, חוץ מהשינוי בברכת 'נחם' לא נהגו עוד שינויים באשר לתשעה באב. ראו: בני לאו, 'עיון בדרכה של "התנועה ליהדות של תורה"', בתוך: רבקה הורביץ ואחרים (עורכים), ספר זיכרון לפרופסור זאב פלק ז"ל, מכון שכטר למדעי היהדות, ירושלים תשס"ה, עמ' 372-373. עוד דיונים באשר לשינויים בימי הצומות ראו: הרב שמואל כ"ץ, 'הרבנות הראשית ויום ירושלים', בתוך: איתמר ורפהפטיג (עורך), הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה ליסודה, ב, היכל שלמה, ירושלים תשס"ב, עמ' 970, הערה 8.
- 44 בגיליון תשרי תשכ"ח של בית יעקב, עמ' 20, מובא מכתב למערכת של משה ביבלה, הכותב שכבר בשנת תרצ"ה (השנה שגוייה, ראו להלן) התנגד ברל כצנלסון לרצון להשיח את אבלות תשעה באב. הוא מצטט

בגיליון מודיעין לרגל שנה למלחמה מצוטטים שוב דבריו של ישעיהו ליבוביץ בהקשר הזה, שהתפרסמו בתקשורת החילונית: 'לא מצאתי שהותקן חג או יום הודיה לזכר נצחונותיו של ירבעם בן יואש אשר השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה ולא לנצחונותיו של אלכסנדר ינאי אשר עשה את יהודה למעצמה חשובה בין סוריה ומצרים. אין גם משמעות דתית לחג העצמאות - יש לחוג אותו כיום הנף הדגל, יום של שמחה לאומית ומצעד צבאי. הרבנים המעמידים פנים של מתן משמעות דתית ליום זה אינם סמכות דתית אלא פקידות של רשות חילונית. במדינת ישראל אין בכלל רבנות כמוסד דתי תורני - יש רק רבנות מטעם'.⁴⁵ מאלפת העובדה שרק בעמוד הקודם נדפס מאמר מערכת נלהב העוסק במשק כנפי השכינה ובפעמי המשיח המפעמים בעוז.

נראה כי העמדה החרדית בנושא הזה מתחדדת בביקורת ספרים, שהתפרסמה בבית יעקב באשר לספר **כתר אפרים** מאת הרב כתריאל פישל טכורש (1896-1979, תרנ"ו-תשל"ט), ראש חבר הרבנים של הפועל המזרחי.⁴⁶ כותב המבקר:

אין זאת מסמכותנו לבקר במסגרת הנוכחית את גישתו ההלכותית, דבר שמסור לגדולים וטובים. אולם אף מבלי רצון לפגוע במחבר... אי אפשר להתעלם מפגם יסודי הבולט לעין. הנסיון להלביש תופעות חילוניות בימינו, שטובן! [!] או רעתן שנויה במחלוקת, במושגים של קדושה, בלשון של קדמונים ובשפת השו"ע - פסול הוא... לשרב את המדינה (שהיא 'מדינת חוק') וגופיה השלטוניים, ה'חגים' שנקבעו לכבודה שלא ברצון כל חכמי הדור, למצוא סיעות מפורשות ברמב"ם ובשאר פוסקים למערכת המיסוי של המדינה ולכל משרדי הממשלה, להגדיר את המלחמות שהואכפו עלינו מצד עמי ערב במונחים ממלכתיים כיאות לממשיכי שושלת בית דוד - ספק אם כך יאה לקבוע דברים בספר הנושא אופי הלכותי טהור. עם זאת, אין לקפח שכרה של שיחה נאה, העמדה השלילית שמביע המחבר ביחס להקמת סנהדרין בימינו, ועוד כמה שאלות, בניגוד לדעת חלק חשוב מרבני מפלגתו.

למרבה הפלא, בתקשורת החרדית שלאחר המלחמה, ובפרט בבית יעקב, הולבשו מעשי המדינה והצבא פעם אחר פעם 'במושגים של קדושה, בלשון של קדמונים ובשפת השו"ע'. ולא זו בלבד שהוגדרה שם המלחמה 'במונחים ממלכתיים' זהים לאלה שבהם היא מתוארת בתנ"ך ובחז"ל, אלא שהשוותה המדינה בפה מלא לדוד הניצב מול גלית!⁴⁷ במה ייגרע אפוא חלקו של הרב טכורש?! אין ספק שברקע הביקורת עומדת העובדה שמדובר בראש חבר הרבנים של המפד"ל, וממילא הוא נבחן בעין ביקורתית יותר. ואולם, נראה שנימוק אחר מפורש בכתוב: גם אם כל זה הותר לעיתונאים הרשמיים של אגודת ישראל, וכך היתה גם האווירה ברחוב החרדי, אין לעשות

קטעים ממאמרו הנודע של כצנלסון, 'חורבן ותלישות', דבר, י"ד באב תרצ"ד.

45 'הרבנים - פקידים ממשלתיים', מודיעין, אייר תשכ"ח, עמ' 2.

46 'מדף הספרים - כתר אפרים', בית יעקב, אייר תשכ"ח, עמ' 28. ייתכן שגם כאן הכותב הוא פראגר.

47 ראו באריכות בחלקו הראשון של מחקרי (לעיל הערת כוכבית), ובפרט: יו"ד ב"ת, 'דוד וגלית' - כך רואה העולם את מהותה של מלחמת ישראל, בית יעקב, תשרי תשכ"ח, עמ' 21.

זאת 'בספר הנושא אופי הלכותי טהור'. הכנסת אותם מושגים עצמם אל השיח ההלכתי, ודאי בידי רב הקשור למפד"ל, היא חציית קו אדום.

התנגדות לשימוש במילה המפורשת גאולה

בגיליון תמוז תשכ"ח של בית יעקב מובא ריאיון עם הרב יצחק מאיר לוין (1893-1971, תרנ"ג-תשל"א), נשיא אגודת ישראל העולמית, לרגל כינוס האגודה העולמית בלוקרנו.⁴⁸ בריאיון מגן הרב לוין על עמדתה של האגודה הן מול טענות נטורי קרתא הן מול טענות אנשי המזרחי. באשר לאנשי המזרחי הוא אומר כך:

ואל הכתובת השניה של רודפי הפשרות, הטועים מתוך עצם גישתם לפשר בין שתי השקפות הרחוקות זו מן הקצה אל הקצה, היינו של 'עם סגולה' ושל 'נהיה ככל הגוים בית ישראל', אנו פונים ומכריזים [...] חס וחלילה שנשתמש לתיאור פשר הנסים במושג הנעלה והנשגב מכל 'גאולה'! [...] 'הגאולה' היא התכלית העליונה [...] לא יתכן כלל 'גאולה' חלקית ומקוטעת [...] איך מותר לצלצל בבשורה הגדולה של הגאולה שעה שלערך 10 מיליון יהודים מפוזרים ומפורדים על פני כל קצוי תבל וסרטן הטמיעה וההתבוללות אוכל בהם בכל פה ומאיים חלילה על עתיד האומה רובה ככולה?

ועוד, 'טמונה סכנה רוחנית' בשימוש במושג גאולה, משום שהוא פותח דרך לרפורמה ולתיקונים בדת ובמסורת, כמו שדורשים המנהיגים החילוניים.⁴⁹ לוין התבטא כך אף על פי שהוא עצמו השתמש לאחר המלחמה בשימוש אקטואלי בפסוקי גאולה, ואף אמר ש'אולי יגיע הזמן לכך [שהעם יתאחד ברוח ישראל סבא] מוקדם הרבה יותר מאשר אנו משערים ומדמים לעצמנו'.⁵⁰ אישים חרדים בולטים אחרים עסקו לאחר המלחמה בסיום הגלות ובשלבי הגאולה בהקשר האקטואלי. השערתי היא שלוין אינו יוצא נגדם, כי זוהי פשוט אינה מטרתו. הוא אינו נלחם כאן על טהרת ההשקפה האידאולוגית, אלא מבקש לייצב ולבסס את ביטחונו העצמי של הציבור שהוא מייצג בעזרת ביקורת על מתחריו מימין ומשמאל, וממילא הצגת אגודת ישראל כ'דרך האמצע' התורנית הראויה.

גם במקרים אחרים מזכירה התקשורת החרדית כי אין זו גאולה. כך, למשל, מתבטא מאמר המערכת של המודיע בתשעה באב הראשון לאחר המלחמה.⁵¹ אני סבור שדווקא ההתבטאויות האלה מלמדות על הצורך של כותביהן לצנן את ההתלהבות הציבורית, שכלי התקשורת החרדיים עצמם ליבו לא מעט.

48 'להתאוששות וחישולה האירגוני של יהדות התורה', בית יעקב, תמוז תשכ"ח, עמ' 4-5.

49 עד כמה שידוע לי לא טענו אנשי המפד"ל (ודאי לא רובם) שזוהי גאולה שלמה, אלא 'אתחלתא דגאולה', מושג שמקורו בחז"ל.

50 ראו במחקרי (לעיל הערת כוכבית), עם זאת לוין מקפיד לציין שאיננו יכולים להכריע שזוהי הגאולה.

51 בביטויים חריפים יותר נפגוש בהמשך חלק זה, בפרט מפי משה שנפלד והרב שך.

המעטה בערך הנס – הרב מנדלזון ואחרים

בחלק הזה של המאמר יוצגו עמדות של אישים חרדים שניסו להציב עמדה אידאולוגית המתנגדת להתלהבות הכללית ולהתקרבות למדינה. האישים האלה היו גם קודם לכן במיעוט. לצד העמדה החרדית הציבורית המקובלת בעשורים הראשונים לקיום המדינה, שהיתה, כאמור, פרו-ציונית הרבה יותר מזו שאנו מכירים היום, התקיימו בזרם החרדי המרכזי גם חוגים שהחזיקו בעמדות מתבדלות ולעומתיות ביחס למדינה. מלחמת ששת הימים הציבה לפנייהם אתגר גדול אף יותר, הן מבחינה תאולוגית הן מבחינת הסחף החברתי, שגם עמו היה עליהם להתמודד.

כמו באשר לאירועים אקטואליים אחרים באותה תקופה לא נטו רוב הרבנים הבולטים בציבור החרדי, ובפרט רובם של חברי מועצת גדולי התורה, להתייחס בפומבי למאורעות המלחמה בתקופה שלאחריה, והם הותירו את הבמה לעיתונאים ולעסקנים. יש להניח שהגיבו בעל פה למאורעות, אבל איש לא טרח לפרסם את הדברים בכתב.

מי שבכל זאת פרסם מאמר מקיף לאחר המלחמה היה הרב בנימין מנדלזון, רב היישוב קוממיות, חסיד גור. הרב מנדלזון נודע גם קודם לכן בתור אחד ה'קנאים' מבין אנשי אגודת ישראל, ובפרט האשים את הציונות באחריות לשואה.⁵² אין זה פלא שמאמרו התפרסם בדגלנו, ולא בכלי הביטוי המתונים יותר של אגודת ישראל.⁵³ במאמרו, שהתפרסם כחמישה חודשים לאחר המלחמה, הביא את דברי רבנו בחיי באשר לעגלה ערופה, שהיא עצמה היתה מוצאת את הרוצח. לעומתו, לפי תרגום [המיוחס ל] יונתן, נחיל תולעים היה מוביל מתוך העגלה עד לרוצח. הרב מנדלזון הסביר שכאשר ישראל אינם זכאים - החיה המבררת אינה כשרה לקרבן (תולעים). גם זו התגלות של ההשגחה, אולם בדרגה קטנה יותר. עוד הביא את דברי רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, שלא נכתבה מגילה על נס החשמונאים משום שבאותו נס היה סיוע אנושי, ובדרך מלחמה.⁵⁴ כך גם: 'בימינו ראינו החסדים הגדולים שעשה השי"ת [השם יתברך], ואנו צריכים להודות להשי" שהצילנו מידי אויבנו ורודפנו שרצו להשמיד ח"ו את יושבי א"י [ארץ ישראל] [...] בבחינת "נמוגו כל יושבי כנען" [שמות טו טו] [...] ואילו ללוחמים היהודים נתן השי"ת אומץ ורוח גבורה ללחום [...] אולם עדיין לא הגענו למה שכתוב "תפול עליהם אימתה

52 ראו, למשל: הרב בנימין מנדלזון, קונטרס אגרות הר"ב, הוועד להוצאת כת"י הגר"ב, קוממיות תשמ"ג, עמ' לז, מה, מז; וכן דבריו בדגלנו, ניסן תשכ"ב. ראו גם דברי בנו, הרב מנחם מנדל, עליו (בפתח דבר של ישראל שפיגל, והארץ אזכור... על שתיים שאינן אחת: הפרדה בין ציון לציונות, יפה נוף, ירושלים תשס"ט): 'בימים ההם, כאשר בלבול הדעת שרר בכל והשפיע אפילו על מחנה יראי ה', לא פשוט היה למצוא אנשים המסוגלים להתרומם ולכתוב השקפה צרופה, בלא שום נגיעה בנגע "אתחלתא דגאולה"... אבא זצ"ל היה אחד היחידים שניתב את ההשקפה החרדית עוד בהיותו בפולין'.

53 הרב בנימין מנדלזון, 'המקומות הקדושים בחורבנם והצפייה לבנינם', דגלנו, תשרי-מרחשוון תשכ"ח, עמ' ב.

54 רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, קדושה שנייה של חנוכה, מהדורת ירושלים תשי"ח, ח"ב, עמ' שפ-שפא. כמו הוגים חרדיים אחרים רואה הרב מנדלזון את הנס החריג והמופלג גדול מפעולה בדרך הטבע. לעומתם, הוגים דתיים לאומיים נוטים לרומם את הפעולה בדרכי הטבע (ראו: הרב אברהם יצחק קוק, אגרות הראי"ה, איגרת תשנג; הנ"ל, עין איה ברכות, ח"א, המכון ע"ש הרצי"ה קוק, ירושלים תשמ"ז, עמ' 57; הרב שלמה אבינר, טל חרמון, ש. אבינר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 451).

ופחד" [שם, טז], שעוד מצהירים הצהרות שונות ללא אימה ועורכים פעולות חבלה.⁵⁵ ההגעה לכך תלויה בהמשך: 'עד יעבור עמך ה' - האמונה שעם ישראל הם אומה בתור עם ה', והציפייה ל"מקדש ה' כוננו ידיך" [שם, יז].

הרב מנדלזון המשיך בחשבון היסטורי מעניין: 'נראה שעדיין לא סר לגמרי מעם ישראל רוחו של החטא הגדול מלפני שבעים שנה, הציונות שחידשה את הכרזת הכפירה שעם ישראל בתור אומה אינו משועבד לתורה [...] אותו חטא שבעטיו ובעקבותיו גרם והביא לכל השערוריות והחורבנות לעם ישראל ברוח ובגוף [כוונתו כמובן גם לשואה] והמשכו במדינת ישראל שמשפטיה מבוססים על חוקות העכו"ם וגוזרת נגד התורה. אך כיום, כעבור שבעים שנה, אין בכח החטא להשחית כמקודם, ונראה שאחר כלות כח חיותו של החטא זכינו לפחות להשפעת קדושה של המקומות הקדושים בחורבנן'.

עוד הוא כותב שאנו מצפים שיתקיימו דברי הרב דוד אבן זמרה (רב במצרים, 1479-1573, רל"ט-של"ד) בפירושו לרמב"ם (סנהדרין פ"ד הי"א), האומר ש'בני ראובן עתידיים לבוא ולעשות מלחמות לפני בוא מלך המשיח', שהרי הוא 'מגדולי הפוסקים ואנו סומכים על דבריו בהרבה הלכות למעשה, וחובה עלינו להאמין בדבריו, ודברים אלו אומר גם הגר"א בפירושו על שיר השירים'. והדברים אינם רחוקים, שהרי שנתיים קודם גילוי אמריקה איש לא חשב שהיא קיימת, ושיושביה ימשלו כמעט על כל העולם. אילו היו עשרת השבטים נלחמים, לא היה נהרג אפילו אחד מישראל. הרב מנדלזון עורך כאן גם חשבון פנים-אגודאי. לדבריו, דגלנו מצא מקום להכריז על ההשקפה התורתית-אגודאית (להבדיל מן ההשקפה האגודאית סתם!), שכיום חוזרים אליה רבים שבתחילה סירבו לקבלה, שאילולא הציונות לא היו באות ההריגות האיומות והיינו מקבלים את המשיח. כאשר הותחל בפרסום עיקרי השקפה זו, אמר החזו"א: 'אם מוכנים לכתוב כל האמת יכתבו זאת'. יש לקיים זאת גם עכשיו, כשיש לנו כמעט את כל ארץ ישראל והמקומות הקדושים: אילו עשינו תשובה כללית על החטאים הנובעים מהציונות - היינו זוכים מלכתחילה לכל ארץ ישראל, והמקומות הקדושים היו נבנים בידי המשיח. היום, כשנתקיימו 'ימי שנותינו בהם שבעים שנה', וכשיש לנו גם כוח הקדושה שבארץ, מסוגלת עוד יותר ההשקפה האמורה בנוגע לציונות להיכנס בלב כל ישראל מאמין, וחובה לפרסם את הדברים.

אם כן, הרב מנדלזון הדגיש את ההבדל שבין הגאולה הנסית העתידה, שתתגשם בידי המשיח ללא כל שפיכות דמים, ובין 'החסדים הגדולים שעשה השי"ת' במלחמה. הוא כתב שהתגשם הפסוק 'מגו כל יושבי כנען', אבל לא מדרגות גבוהות יותר הנזכרות לאחריו. הוא האשים את הציונות ב'כל השערוריות והחורבנות' (שלא כהזדמנויות אחרות, הוא אינו נוקב כאן בפירוש בהאשמה בנוגע לשואה), אבל כתב שכוח חטאיה הולך וכלה, ומצוות יישוב הארץ עצמה (ולא רק סגולת התורה!) מגנה על עם ישראל. אור הישועה 'בוקע ועולה כבר בימינו', והוא מתבטא בין השאר בחזרת המקומות הקדושים לידינו.

שלא כמו שלושת הדוברים האחרים שנראה להלן, הרב מנדלזון מקנה כהרגלו פרשנות תאולוגית למאורעות האקטואליים. גם הרבי מסאטמר, שעוד יוזכר להלן, עושה זאת, אולם

55 הרב מנדלזון הדגיש את פעולות החבלה לאחר המלחמה כדי להפחית מן ההתגלות הנסית במהלכה. מעניין להשוות זאת לדברי יהודה ליב לוין (תחת שם העט א' אש), פלאי מלחמת ששת הימים ולקחה, המרכז להסברה דתית בישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' 141, שם מסיק המחבר שהנסים נמשכים.

הוא מייחס את המאורעות הבלתי טבעיים שבמלחמה לסטרא אחרא, ולעומתו הרב מנדלזון מגדירים נסים, גם אם בהיקף מצומצם, שהרי נהרגו במהלך המלחמה גם יהודים. באופן כזה, בסופו של דבר, מתקרבת הגאולה גם על ידי חיילי צה"ל, שהקב"ה הוא שנתן להם 'אומץ ורוח גבורה ללחום' ולהחזיר את המקומות הקדושים לשליטתו של עם ישראל.

להשלמת התמונה אביא עוד דמות, שהמעייטה גם היא בערך הנס. כאמור, גם אם התייחסו רבנים בולטים למאורעות בעל פה, עצם זה שדבריהם לא מצאו הד בכלי התקשורת החרדיים מלמד על ההשפעה הציבורית המוגבלת של אותן שיחות. ובכל זאת, לשיחותיהם של אדמו"רים יש השפעה רבה בתוך החסידות שלהם. הרבי מצאנוֹ־קלויזנבורג, הרב יקותיאל יהודה הלברשטם (1905-1994, תרס"ה-תשנ"ד), לא היה בארץ בעת המלחמה.⁵⁶ יש אומרים שחשש משואה שנייה, אחר ששכל את אשתו ואת 11 ילדיו, וניצל בקושי בעצמו ממוראות הראשונה. בשיחה שנשא חודשים מספר לאחר המלחמה אמר: 'הרחיב ה' לנו וריחם על הגופים לחיותנו [...] וגם להביאנו למקום הקודש והמקדש [...] בהשקפה ראשונה נראה שניתן לבני ישראל חוק צרכם [...] ניתן להם חיות והתחדשות הרוחות והורשו לשוב הביתה, ואצל אחרים היה דבר כזה נחשב לישועה והצלה והיו שמחים ומרוננים על זה, ואילו אצלנו זה בגדר משפט, בחינת מדת הדין, כי לא באלה חפצנו כי אם [...] להכנס אל בית המלך ולעמוד לפניו [...] למה לי חיים כשהדלת נסגרת בעדי'.⁵⁷ אם כן, לדעת הרבי מקלויזנבורג, אמנם גמל הקב"ה חסד עם העם בישראל, ובהקשר אחר היה אותו חסד נחשב ישועה, ובכל זאת בנוגע לשאיפתו האמתית של עם ישראל זוהי מידת הדין.

הרב יוסף אברהם וולף: 'אינו נבהל להשיב'

הרב וולף (1911-1979, תרע"א-תשל"ט), מנהל בית יעקב בבני ברק, היה מנושאי דגל ה'השקפה' הליטאית בדגלנו.⁵⁸ תגובתו למלחמה התפרסמה בעיתון רק בגיליון כסלו-טבת תשכ"ח,⁵⁹ אך

56 פנים אל פנים, ה' בסיוון תשכ"ז, עמ' 16. עליו: אהרן סורסקי ואחרים, לפיד האש, י"ש פרנקל, בני ברק תשנ"ז-תשס"ג; תמיר גרנות, 'תקומת החסידות בארץ ישראל אחרי השואה: משנתו הרעיונית, ההלכתית והחברתית של האדמו"ר ר' יקותיאל יהודה הלברשטם מצאנוֹ־קלויזנבורג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשס"ח. הסבר מאוחר לנסיעתו במוצאי שבת שלפני המלחמה ראו: ירוחם לנדסמן ונתן וייס, 'הרבעין אומרת כאן תהילים, לכן מנצחים שם', משפחה, מוסף מיוחד - ששה ימים באייר, פסח תשס"ז, עמ' 28.

57 הרב יקותיאל יהודה הלברשטם, שפע חיים, ליום א' דסליחות, מכון שפע חיים, נתניה תשנ"ד, דרוש י"ט (משנת תשכ"ז), עמ' פה-פט. הדרוש שם מתורגם מידיש, וכמו שנוכחתי, רוח התרגום נאמנה להקלטה המקורית. עם זאת, יש לשים לב שהשיחה התקיימה כארבעה חודשים לאחר המלחמה, וקדמו לה שיחות אחרות, שכל הנראה לא התפרסמו.

58 על הרב יוסף אברהם וולף: יתד נאמן, כ"ט באייר תשמ"ט, עמ' 4-6. על מעמדו בקרב הגרעין הקשה הליטאי אפשר ללמוד מכך שחלק מיוחד בהשקפתנו (כרך ג, תש"ם, עמ' 226-233) יוחד להספדים עליו, כמו גם על משה שנפלד, משל שהיו 'גדולים' מובהקים.

59 אברהם וולף, 'עמדתנו למאורעות האחרונים', דגלנו, כסלו-טבת תשכ"ח, עמ' ב. נדפס גם בקובץ מאמריו, התקופה ובעייתיה, ח"ב - ארץ ישראל, קרן להוצאת ספרים ע"ש הרב י"א וולף זצ"ל, בני ברק

אף על פי שעברה כבר יותר ממחצית השנה, המוטו של דבריו הוא הלשון שבכותרת: 'אינו נבהל להשיב'. למעשה ביטא הרב וולף גישה דומה לזו של הרב שך (אף כי מעט מתונה יותר), גם קודם עליית הרב שך לעמדת הנהגה. בתחילת דבריו סיפר: 'שאלתי את פיו של אחד הגדולים אשר בבני-ברק בכ"ח אייר, אחרי ששמענו אמירת קדיש ליד הכותל המערבי. מה משמעות הדבר? תשובתו: הצלה! זהו הדבר המגובש. אינו נבהל להשיב'.⁶⁰ 'זכינו אמנם בס"ד [בסיעתא דשמיא] לנסים לכלל, ולא פחות להרבה יחידים, ואלה מחייבים אותנו להודות ולהלל לקב"ה. אבל אין שינוי עקרוני במצבנו הכללי'. אנו זוכים להתפלל ליד הכותל, אבל התפללנו שם גם לפני 20 שנה. עדיין צריך להמשיך ולקרוע על חורבן הבית. 'בוודאי לא יחלוק מישהו על זה שאין ח"ו להשוותם לנסים שבתנ"ך, והס מלהשוותם ליציאת מצרים'.⁶¹ תקופה חדשה לא התחילה'. 'כשרובם של אחב"י [אחינו בני ישראל] נמצאים בארצות הגולה, כשהקב"ה טרם קיבץ את הגלויות - עדיין בגלות אנחנו'. אפילו על קיבוץ גלויות אין לדבר, שהרי רוב העם עדיין בגלות. שלא כחרדים בארץ אשר קראו לאחיהם שבחו"ל לעלות, הוא אומר שאין להטיף להם מוסר בעניין הזה. 'הרי כמה עלו עד היום באמת מחמת קדושת א"י? וכי הטפנו מוסר גם לדוברי לשון הרע, לבעלי השיחות בשעת חזרת הש"ץ, למלווים ברבית? ובכל אלה אין מחלוקת הפוסקים. אם מתוך יראת שמים אנו תובעים את העלי' [ה] [כלומר בטענה שבארץ יש יראת שמים רבה יותר], מדוע אותה יר"ש אינה נכרת בכל חיינו? אלא על כורחך, או אנו עבדי הרדיו וחוזרים על קריאותיו, או אנו מחפשים תגבורת צבאית'.

כך במאמר שפרסם הרב וולף בדגלנו. ואולם, בחלקו השני של קובץ מאמריו, שיצא לאחר מותו, מופיע עוד מאמר מאותה תקופה בערך. מאמר זה לא פורסם, למיטב ידיעתי, בכלי התקשורת החרדיים הבולטים.⁶² הקו האידיאולוגי במאמר הנוסף דומה, אולם יש בו כמה הוספות בעלות עניין. מחד גיסא, כתב ש'חמה תפלתנו ומחשבתנו על אחינו בא"י העומדים במקום סכנה על מנת להגן עלינו', כלומר הביע יחס חם כלפי חיילי צה"ל. מאידך גיסא, הזכיר בו שני אישים שאינם נזכרים במאמר הראשון, שניהם בעלי עמדה אנטי-ציונית.

הראשון והבולט יותר הוא הרבי מסאטמר, הלוא הוא הרב יואל טייטלבוים (1887-1979).⁶³ הרב וולף כתב שגם הוא מסכים שהקב"ה הצילנו שלא כדרך הטבע, אף על פי שיש תמיד הסברים

תשמ"ב, עמ' רצב-רצד.

60 אני סבור שהעובדה שזהותו של אותו גדול אינה נחשפת מאלפת. יש להניח שאותו גדול העדיף שלא יפורסמו דבריו ברבים, וודאי לא פרסמם בעצמו - שהרי אז לא צריך היה הרב וולף להותירו באלמוניותו.

61 מן הסתם היה הרב וולף מודע היטב שהיו גם היו בתקשורת החרדית מי שהשוו את נסי המלחמה לנסי התנ"ך וליציאת מצרים. זוהי דרכו להביע את נחרצות עמדתו.

62 הערות קצרות לאמאורעות השעה, בתוך: הרב יוסף אברהם וולף, התקופה ובעיותיה, ב, קרן להוצאת ספרים ע"ש הרב י"א וולף זצ"ל, בני ברק תשמ"ב, עמ' רצה-רצו. הספר אינו מציין את מקורות המאמרים, ואם כן, ייתכן שמקצתם לא התפרסמו קודם כלל. המאמר נפתח במילים 'כבר עברה קרוב לחצי שנה משעת הסכנה ומשעת ההצלה', ואני מעריך שנכתב עוד לפני המאמר הקודם שכבר דנו בו (ולא, אני מניח שהנוסח היה 'כבר עברה יותר מחצי שנה').

63 על הרב יואל טייטלבוים נכתבה ספרות הגיוגרפית ומחקרית ענפה. ראו: שלמה יעקב געלבמאן, מושיען של ישראל, א-ט, קרית יואל תשמ"ח-תשס"ח; אלכסנדר סנדר דייטש, בוצינא קדישא, תפארת, ברוקלין תשנ"ח-תש"ס; רפאל קדוש, 'על הגות דתית קיצונית: משנתו הרדיקלית של האדמו"ר מסאטמר',

לאחר מעשה. עוד כתב הרב וולף שהרבי אוהב את ארץ ישראל ואת הכותל 'יותר ממה שאנחנו אוהבים אותם, כי צדיק הוא. בעמדה העקרונית למדינה ולצה"ל - כדעתו כך מחשבתם של רב חכמי הדור שליט"א. לא בחיל ולא בכוח. בזה שהוא סובר שאין להתפלל ליד הכותל, ראינו ששאר חכמי הדור אינם נוהגים כמותו'. בכך מטשטש מעט הרב וולף את ההבדלים בין העמדה האנטי-ציונית החרדית של הרבי מסאטמר ובין השקפת רבני אגודת ישראל. לדבריו, גם הרבי מסאטמר הסכים שאנו חייבים להודות ולהלל למי שהצילנו. ואולם, לדעת הרבי מסאטמר, כמו שהעלה אותה על הכתב מיד לאחר המלחמה בקונטרס על הגאולה ועל התמורה - מי שגרם את הנסים שלא כדרך הטבע, הוא הסטרא אחרא! וכי יאמר הרבי מסאטמר שיש להודות לשטן?⁶⁴ עוד כתב הרב וולף באשר לרבי מסאטמר שדעתו היא ש'ההשקפה הציונית של בעלי ההגה גורמים לסיבוכים וסכנות שאפשר למנעם. ומי יחלוק על זה, כי מצבנו היה קל יותר לו ההגה היה נמצא בידי חכמי התורה שליט"א? התקופה הטובה ביותר בזמן בית שני היו אותן השנים כששלו מציון נתנה לאחיה שמעון בן שטח לנהל את צרכי עם ישראל'. דבריו מפתיעים, משום שדוברים חרדים, גם בימינו, ממעטים לדרוש שהגה הנהגת המדינה יימסר בידי הגדולים'. ואולם יתרה מזו: הרבי מסאטמר התנגד בפירוש לטענה זו, כשהדגיש שהקמת המדינה היא כפירה בעצם מהותה, גם אם כל מנהיגיה יהיו שומרי מצוות!⁶⁵ הדמות השנייה שמזכיר הרב וולף בדרך אגב במאמר הזה היא הרב שך, ונעסוק באזכור זה להלן בסעיף המיוחד לו. על כל פנים, מגמתו הברורה של הרב וולף היא לשכך את ההתלהבות שאחזה בציבור החרדי בעקבות המלחמה ולחזור מהר ככל האפשר להפטיר כדאשקד.

משה שנפלד: שני צדדים למטבע

משה שנפלד (1907-1975, תר"ע-תשל"ה) היה קרוב לוודאי הסמן הקיצוני בעיתונות הקשורה לאגודת ישראל.⁶⁶ מאמריו, שהתפרסמו בעיקר בדגלנו, נוסחו בשפה לוחמנית וסרקסטית, והוא נהג ללגלג בכישרון בלתי מבוטל על יריביו האידיאולוגיים, בדרך כלל החילונים והציונות

עבודת דוקטור, אוניברסיטת קייפטאון, תשע"א; מנחם קרן-קרן, 'ר' יואל טייטלבוים - הרבי מסטמר (1887-1979): ביוגרפיה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשע"ג.

64 עמדתו של ר' יואליש רחוקה מאוד גם מהביטוי האמור, 'חמה תפלתנו ומחשבתנו על אחינו' חיילי צה"ל. אך, מי שקרא את העיתונות החרדית לאחר המלחמה, יתקשה גם לקבל את דברי הרב וולף ש'רוב חכמי הדור' מקבלים בהקשרה של המלחמה ש'לא בחיל ולא בכח'.

65 למשל, הרב יואל טייטלבוים, ויואל משה, מאמר שלש שבועות אות עז, ברוקלין תשס"ו, עמ' צג.

66 על משה שנפלד ראו הספדים רבים בהשקפתנו, ג, תש"ס, עמ' 211-225; ישראל שפיגל, בדרך המלך: פרקי עיון והיסטוריה במסכת אגודת ישראל, משאבים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 378-384; פרידמן, החברה החרדית, עמ' 39, 54-56; הנ"ל, "על הנסים" - פריחתו של "עולם התורה" (הישיבות והכוללים) בישראל, בתוך: עמנואל אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ז, עמ' 435. פרידמן קורא לו שם, במידה רבה של צדק, 'האידיאולוג של החרדיות החדשה'. אם כי, לדעתי, חרדיות זו החלה לשלוט אחרי כן, ולמעשה קטף הרב שך את פרות עמלם של שנפלד ואחרים. פונד מכנה אותה 'האידיאולוג של צעירי אגודת ישראל' (פונד, מתווי דרכים, עמ' 86 ועוד). גם בצא"י לא היתה אחידות רעיונית, וכמה דוברים בולטים שלה הביעו עמדות רחוקות מזו של שנפלד, בפרט לאחר מלחמת ששת הימים.

הדתית. במאמרו 'בפרוע פרעות בישראל' משנת תשכ"ד תיאר שנפלד את ההתלהבות החרדית מן המדינה בשנותיה הראשונות, עד שאפילו במקצת הישיבות ובתי החסידים אמרו הלל.⁶⁷ ואולם, לדבריו, מפאת אווירה הצלול של ארץ ישראל לא האריכו ימים אותן הזיות משיחיות שקר. עם זאת, שנפלד עצמו נסחף מעט גם הוא בזמנו באותה התלהבות תש"ח, כמו שאפשר לראות במאמרים שפרסם אז בדגלנו למגויסים.⁶⁸

על כל פנים, אין ספק שבראשית שנות השישים ביטא שנפלד עמדה אנטי־ציונית מובהקת ותקיפה. בתקופה זו (בשנים תשכ"א-תשכ"ג) פרסם בדגלנו את המאמרים שהתגבשו אחר כך לספר שרופי הכבשנים מאשימים, ובהם האשים את הציונות ללא כחל וסרק בשותפות בשואה. גם הרבי מסאטמר עשה זאת בספרו ויואל משה, ובסגנון שונה הרב מנדלזון, כמו שראינו; אולם שניהם עוסקים בעיקר ברובד המטפיזי. לעומתם פירט שנפלד פירוט היסטורי כיצד אשמים לדעתו מנהיגי הציונות במוראות השואה.⁶⁹

גישה היסטורית זו טומנת בחובה פוטנציאל גדול יותר של שכנוע, ושנפלד טרח להפיץ האשמה זו בפרסמו, כאמור, ספר המיוחד לנושא. באופן כזה נוצרה קרבה לא מעטה בינו ובין הזרם האנטי־ציוני הקיצוני ביותר ביהדות האורתודוקסית, הלוא הוא נטורי קרתא. אין זה מפתיע שאנשי קבוצה זו מוציאים לאור ומפיצים את ספריו.⁷⁰ עם זאת, גם באותן שנים עצמן שבהן הפיץ שנפלד האשמות חמורות ביותר כלפי הציונות ומנהיגיה - הוא אינו מתבדל ממדינת ישראל בדרכם של נטורי קרתא. הוא נחשב באותן שנים אחד האידאולוגים המרכזיים של צעירי אגודת ישראל. גם תגובתו המתבקשת של שנפלד למלחמה התפרסמה בדגלנו רק משחלף פרק זמן ניכר למדי ממנה, בניסן תשכ"ח.⁷¹ במאמר הזה הציג שנפלד, כלשונו, את שני צדי המטבע.⁷² כבר בפתיחה הכריז שאין להיתפס לאשליות בדבר התעוררות דתית. אין שום חזרה בתשובה וקבלת עול

67 משה שנפלד, 'בפרוע פרעות בישראל', דגלנו, מרחשוון תשכ"ד. לדבריו, 'אפילו בישיבות מסוימות ובכמה בתי חסידים לא נמנעו מלומר הלל ביום העצמאות ויהודים בעלי ותק ועמדה בביתה של אגו"י לחשו בעינים עצומות מדבקות על ה"אתחלתא דגאולה" שזכינו לה כפצוי ותמורה בעד השואה'. עוד הוא מזכיר כי כאשר עברה הכנסת לירושלים, כתב המבשר, העיתון היומי של מרכז אגודת ישראל בירושלים, שזהו היום המאושר בתולדות הבירה מיום שנחרב בית המקדש.

68 מצוטטים אצל מנחם פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מישוב למדינה, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1990, עמ' 78, הערה 42. שני המאמרים המדוברים ('הניסיון הגדול' ו'הגיוס לציון') נמצאים גם בקונטרס שבו קובצו מקצת מאמריו: משה שנפלד, בין ארץ ישראל למדינת ישראל, בני ברק תשל"ה, 'יול' ע"י חוג בני תורה שע"י צעירי אגו"י בא"י.

69 שנפלד עושה זאת במידה רבה בעקבות הרב חיים מיכאל דב וייסמנדל (1903-1957) וספרו מן המצור, אמונה, ניו יורק תש"ך.

70 כך בתרגום האנגלי, *Genocide in the Holy Land*, שהוציאו נטו"ק בברוקלין בשנת 1980. גם מנהיג אגודת ישראל, יצחק מאיר לוין, כתב בפירוש במכתב לשנפלד שבדגלנו יש 'נטיה בולטת לטובת נטו"ק'. כך במכתב מ"כ בתמוז תשי"ח, ארכיון אגודת ישראל העולמית, תיק ש/67, מובא אצל: יוסף פונד, 'אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל - אידאולוגיה ומדיניות', עבודת דוקטור, ב, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשמ"ט, עמ' 441, הערה 328.

71 שנפלד (לעיל הערה 33). נדפס שוב בהשקפתנו, ג, תש"ם, עמ' 69-73.

72 שנפלד עובר כמה פעמים מצד לצד במהלך המאמר. להלן רוכזו יחד עיקרי דבריו באשר לכל אחד מן הצדדים ללא מעברים מרובים.

מצוות. ואולם, יש שיבה להיסטוריה היהודית, היגמלות מהתלישות הכנענית והקוסמופוליטית והתעצמות התחושה הלאומית, כמו שהכריז דיין: חזרנו לשילה ולענתות. ההתנחלות בשטחים שסופחו היא דפדוף מחודש בכתבי הקודש. משק כנפי ההיסטוריה מחניק את נשימת המתעקשים להיות גויים דוברי עברית,⁷³ ומטיל את המוני העם לחיק המורשת הרוחנית. ההצלה פתחה לבבות להכרה בהשגחה פרטית. לעיני העולם הופיע שומר ישראל. אפילו עיתונאים גויים הודו שזוהי אצבע אלוקים. התודעה החדשה החלישה את המשטמה כלפי שומרי התורה, ולכן הצליחה 'הליגה האנטי-דתית' לכנס בירושלים במאמצים רבים 30 איש בלבד.

הציבור החילוני התגלה בשעת מבחן 'כעדת תינוקות שנשבו ברבבותיהם אשר נשמתם היהודית כבולה באזיקי בערות והיא עורגת לחזות ולחסות בנועם ה'". מנהיגים ועיתונאים הדיחו אותם מתורת סיני. 'המפגש עם אבני הכותל הסיר את לב האבן מבשרם'. הוא ציטט מ'שיח לוחמים' חיילת חובשת בבית חולים צבאי, שסיפרה כי 'ברגע שאמרו ברדיו כי ירושלים נכבשה - כל החיילים ששכבו במיטה והחזיקו טרנזיסטורים, שמו באופן אינסטינקטיבי משהו על הראש, אחד עיתון, השני מטפחת והשלישי חולצה, אפילו הבחורות שמו משהו על הראש'. שנפלד כתב שהחיילים לא הדהימו אותנו בגבורתם, שהרי גם רשעי האומות מצטיינים בגבורה. היהדות החרדית נפעמה מתופעה אחרת בקרב חיילי צה"ל, שהיא נחלתם הבלעדית של בני אברהם, יצחק ויעקב: גילויי מסירות הנפש של הלוחמים למען הזולת. הוא ציטט עיתונאי שוויצרי, המתפלל על שבכל אומה 'החיילים המנצחים עורכים הילולות וחנגות, אונסים, רוצחים ומשכתרים; ואילו החיילים היהודיים לאחר נצחונם אצים רצים אל כותל הדמעות ובוכים'.

אך יש כאן גם צד אחר למטבע. החוויה הרוחנית המתוארת היתה חוויה חד-פעמית, שנשכחה ולא הותירה אלא משקע שאפשר לדלותו לעת מצוא. ועוד, פגה עתה בציבור החרדי הנכונות למאבקים על קודשי ישראל, חוששים לפגום באווירת הפיוס הנוחה. הכפייה נגד הדתיים ממשיכה ביתר שאת בתחום ניתוחי מתים, חינוך ילדי עולים, שבת ועוד, אך 'אנו המשותקים באדישות אומרים מן השמים ירחמו', הגאולה השלמה כבר מתדפקת והיא תחיש ישועה. לאור זאת המשנה בסוף סוטה, 'ואין לנו להישען אלא על אבינו שבשמים', היא עצמה קללה, ואולי קשה שבכולן.

כמו במאמרים אחרים, שנפלד ייחד חלק גדול של המאמר לתקיפת מפא"י, ובעיקר המפד"ל. באנשי המפד"ל אחז, לדבריו, טירוף משיחי. הם לא הסתפקו במונה אתחלתא דגאולה, והחלו להצטעצע בימות המשיח.⁷⁴ גרמו לאלפים שיפרצו למקום המקדש ויתחייבו באיסור כרת. חסד ההצלה נתפרש בפיהם הסכמה שמימית לציונות עד שראו בעצמם מחותנים. הם ניסו לנצל את השעה להשתלט על הקהילות החרדיות בעולם באמצעות ארגון עולמי, שעליו יוכרו בכינוס מיוחד בירושלים.⁷⁵ דרוש, לדבריו, מעשה נועז כשל רבי

73 ביטוי נפוץ במאמריו של שנפלד, המבטא היטב את יחסו לחילונים.

74 גם כאן לא תוקף שנפלד את אנשי אגודת ישראל, שנקטו, כאמור, ביטויים דומים בעיתונות הרשמית של התנועה, אף על פי שאלה ודאי לא נסתרו מעינו.

75 על ההתנגדות לכינוס הזה ראו גם: מודיעין, טבת תשכ"ח, עמ' 7. שם מובא בין השאר גילוי דעת של מועצת גדולי התורה ושל הרבי מלובביץ'.

אליעזר מדז'יקוב, שבראש השנה של שנת תר"ך, שקבעו מחשבי קצין לשנת גאולה, נשבע לפני ארון הקודש שלא יבוא משיח באותה שנה.⁷⁶ אם כן, שנפלד מוצא שני צדדים למטבע. מחד גיסא, כלשון כותרת מאמרו, יש תמורה חיובית, אך מאידך גיסא, ודאי אין שום גאולה. נראה שבשורה התחתונה הצד השני חשוב יותר בעיניו, ועדיין אין ספק שעמדתו כאן כלפי הציונות, החילונית והדתית, מרוככת הרבה יותר ממאמריו החריפים בשנים הקודמות.

הרב שך: המדינה כ'רשע שהשעה משחקת לו'

בנאום שנשא חבר הכנסת מנחם פרוש בלונדון בסוף שנת תשכ"ז הדגיש ש'גדולי התורה בארץ ישראל כולם כאחד ציינו את ההתגלות של ההשגחה העליונה במאורעות האחרונות של מלחמת ששת הימים. מן הרמטכ"ל... עד חברי הקבוצים החילוניים, מן גדולי התורה עד התלמידים הקטנים בבתי הת"ת [התלמוד תורה] - כולם הרגישו שמחה עילאית רק למראה הכותל ולמגע באבנים הקדושות'.⁷⁷ למרות דברי פרוש נראה שבכל זאת היו 'גדולי תורה' שלא הרגישו שמחה עילאית בעקבות המלחמה, ולא ראו בה התגלות חיובית של ההשגחה. לא רק בין אנשי סאטמר והעדה החרדית, אלא גם בתוך מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל היה לפחות חבר אחד שכלל וכלל לא התלהב מן המלחמה, אם כי ייתכן שפרוש לא ידע זאת. הכוונה לרב אלעזר מנחם מן שך (1898-2001, תרנ"ח-תשס"ב), ששנים ספורות אחר כך כבר נחשב למנהיג הכמעט מוחלט של הציבור הליטאי.⁷⁸

דעתו של הרב שך לא התפרסמה, ככל הנראה, בציבור בזמן המלחמה או לאחריה. עם זאת, לפי פרסומים מאוחרים יותר נשא הרב שך לאחר מלחמת ששת הימים שתי שיחות, אחת לפני ציבור מחנכים והשנייה לפני מחנכות.⁷⁹ עמדתו של הרב שך כבר רמוזה בכותרת השיחות, שאינה

76 את הסיפור מביא יקותיאל אריה קמלר, דור דעה, 'מערכת צדיקי הדור תקופה שלישית', דפוס נ' קרוננברג, ד"ר בילגורייא תרצ"ג (ד"צ תש"ל) עמ' שכח. משם הובא אצל יצחק אלפסי, ממלכת החכמה, כרמל, ירושלים תשנ"ד, עמ' רמא. במקור הזה נאמרו הדברים בסוכה, ולא מול ארון הקודש, והרבי הסביר שנאלץ לעשות כך כדי להציל את ההמון מכפירה, אם לא יבוא המשיח לפי החשבון שהתפרסם.

77 'קבלת פנים נלהבת וכנס עסקנים לכבוד הרב מנחם פרוש בלונדון', מודיעין, אלול תשכ"ז, עמ' 10.

78 הרב שך הצטרף למועצת גדולי התורה בתמוז תשי"ט. ראו: אברהם מרדכי אלטר ויצחק מאיר אלטר (עורכים), בית גור: האדמו"ר רבי ישראל אלטר זצוקללה"ה, כ"ד תשרי תרנ"ה - ב' אדר תשל"ז, אופסט ברודייכץ, תל אביב 1977, פרוטוקול של ישיבת המועצה מכ"ט בתמוז תשי"ט (דפי הספר אינם ממוספרים). על הרב שך בכלליות ראו: בנימין בראון, 'הרב שך: הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל', בתוך: נרי הורביץ (עורך), דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון, עם עובד, תל אביב 2002. יחסו העקבי למדינת ישראל מתואר שם, עמ' 296-304. וראו גם: אבישי בן חיים, איש ההשקפה: האידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך, מוזאיקה, ירושלים תשס"ד; אליאב טאוב, גדולים בפוליטיקה: הנהגתם של הרבנים עובדיה יוסף ואלעזר שך, רסלינג, תל אביב 2013.

79 שתי השיחות מובאות בקובץ: הרב אלעזר מנחם מן שך, בזאת אני בוטח: אגרות ומאמרים על תקופת הימים ומאורעותיה, [חמו"ל], בני ברק תשנ"ג. השיחה הראשונה נמצאת באות ז, 'המלחמה ולקחיה - מבט של תורה', עמ' י-טו; השנייה, קצרה יותר, באות ח, 'האמונה בגאולה האמיתית החזיקה אותנו

מדברת על מלחמת ששת הימים, אלא על 'המלחמה - תשכ"ז'.⁸⁰ זוהי מודעות לכוחה של השפה, המזכירה מעט שמדינות ערב מכנות את המלחמה 'מלחמת 67'. השם ששת הימים מגלם בחובו שבח להצלחתו המרשימה של צה"ל, ולכן מנקודת מבטו של הרב שך הוא אינו ראוי.

הרב שך הביע בשיחות מצוקה מסוימת באשר למאורעות ולהתקבלותם בציבור: 'הבלבול כה גדול שאי אפשר לדבר, ואולי כאן הפינה היחידה שאפשר לדבר' (עמ' טז). הוא מצר גם על חוסר מנהיגות שתפרש את המאורעות הבלתי מובנים: 'אני מרגיש את העניות שאנו מצויים בה [...] חסר לנו את האדם גדול שיבוא ויאמר לנו מה צריך לעשות בתקופה שכזו [...] הרי לא ארע כאן דבר טבעי [...] אילו החפץ חיים זצ"ל היה חי היום בינינו, הרי בלי ספק היה הוא מבאר'. ובכל זאת, הוא מציג בביטחון רב את נקודת מבטו על המאורעות.

שלא כאווירת האופוריה הציבורית הדגיש 'שאנו זקוקים לרחמי שמים, מלבד מה שהמצב עדיין בלתי מוכרע', ולמרות תחושת הניצחון איננו יודעים מה עוד עלול להתחולל בהמשך (עמ' י). הוא הזהיר מפני הסטייה מן ההנהגה היהודית בזמן הגלות עד שנעשו עתה גורמים ומכריעים במחלוקות שבין העמים' (עמ' יא). עוד הכריז: 'ואנו הלא יודעים שאין כאן "גאולה", ולא "אתחלתא דגאולה", אלא שרויים אנו עדיין בגלות מרה כפי שהיתה (שם). אפילו אתחלתא דגאולה לא יכולה לבוא ע"י צנורות כאלה שאין להם שום יחס ושום גישה לתורת ישראל' (עמ' טז), ובפרט שכל כוונתם של הציונים ושל אנשי השלטון היא לשרש ולעקור את הדת (עמ' יב).

אם כן, הרב שך אינו רואה כל משמעות רוחנית בניצחונה של המדינה. הוא נסמך בהקשר הזה על רבו, הרב יצחק זאב סולובייצ'יק (1886-1959, תרמ"ו-תש"ך): 'זכבר שמעתי מפי מרן הגרי"ז זצ"ל ממבריסק שהביא בנידון שכזה את דברי הגמרא (ברכות ז ב): "אם ראית רשע שהשעה משחקת לו אל תתגר דו" [...] וממילא אי אפשר בכלל לבוא עמו בדין ודברים, כי ידו תהיה על העליונה בויכוח, שהרי יוכיח את צדקתו מההצלחה ונצחון שלו'. הוא אינו מוצא ערך רב גם בהתעוררות הדתית לאחר המלחמה: 'ואם כי רבים מבני העם חלה בהם איזו שהיא התעוררות בעקבות מאורעות הימים, אבל אין זה אלא התעוררות זמנית, החולפת לאחר כמה ימים או כמה שבועות, ולא נותר ממנה דבר. ובלב כולם תוסיף לקונן ולהתפתח ביתר שאת האמונה בכוחה של המדינה וחילוליה' (עמ' יב). לאור זאת, שואל הרב שך, 'מה תפקידנו אנו בשעה קשה שכזו?' והתשובה: 'להרבות תורה בישראל [...] זהו הנשק שלנו' (עמ' יג).⁸¹

אם כן, לפי הבנתו של הרב שך למעשה לא קרה דבר. יש להמשיך ולהתחזק בלימוד התורה,

בכל משברי ים הגלות, עמ' טז. קטע קצר מן השיחה השנייה נדפס גם בחוברת שנהיתה לימים לחלק הראשון של חיבורו **מכתבים ומאמרים**, [חמו"ל], בני ברק אייר תש"ם, עמ' טו, במסגרת בתחנית. בכיתוב במסגרת זאת מובא שהדברים נאמרו לפני 'מחנכים' דווקא. השיחה השנייה כולה, בתוספת קטעים שלא הוכנסו **לבזאת אני בוטח** ובמעט שינויים, נדפסה ב**מכתבים ומאמרים**, מהדורת תשמ"ח, חלק שלישי, עמ' קמב-קמד. שם מופיע גם התאריך: ר"ח אלול תשכ"ז. אפשר לשער שהראשונה נאמרה קרוב יותר למלחמה, משום שנאמר בה כי ההתעוררות הרוחנית בציבור עתידה לחלוף כעבור 'ימים או שבועות'. לא ידוע לי על פרסום של השיחות או של קטעים מהן לפני תש"ם.

80 ראו בדומה לזה גם בכותרת 'מלחמת תשכ"ז' אצל: אברהם הורביץ, **ארחות רבנו** [...] הגרי"ז קניבסקי [הסטייפלר], חלק ד, 'הורביץ, בני ברק תשס"א, עמ' קצט.

81 עמדה זו היתה, כאמור, חריגה בקרב אנשי אגודת ישראל, אולם מצאתי בהמודיע מאמר הקרוב לה של אחד הרבנים: 'ותקע בשופר גדול לחרותנו', המודיע, כ"ט באלול תשכ"ז. לדברי הכותב: 'אם יש שנוי כל

כמו שצריך היה לעשות מאז ומעולם. הגמרא בדבר 'רשע שהשעה משחקת לו' (וההכרה באפשרות המצב של 'צדיק ורע לו, רשע וטוב לו', העומדת מאחוריה) מאפשרת לרב שך להימנע מפרשנות תאולוגית בנוגע למאורעות. תמצית תגובתו היא: למעשה איננו מבינים, ואין זה משנה. עלינו להתרכז במצוות, ובעיקר בלימוד התורה, המוטלים עלינו, והקב"ה יעשה כהבנתו.⁸² זהו קו מאפייני ב'השקפה' שגיבש הרב שך, ושהקיפה מאוחר יותר חוגים חרדיים רחבים עד היום. בהמשך לאדישות התאולוגית ולהצבת האידאל של האמונה התמימה, שהחלו כבר בדורות הקודמים, מתרחקת ה'השקפה' ככל יכולתה מתאולוגיה ומהסקת מסקנות בעלות משמעות מן המאורעות ההיסטוריים. תחת זאת היא מתמקדת בעשייה נורמטיבית, ובראשה חיזוק תלמוד התורה ושמירת המצוות.⁸³

הדברים עולים בקנה אחד עם עדות מאוחרת שהביא שלמה לוריניץ, ולפיה כשהחלה מלחמת ששת הימים, לא ידע הרב שך כיצד עליו להתפלל, ולכן בחר בנוסח הזה: 'רבש"ע [ריבוננו של עולם], אם אתפלל שהצבא ינצח יתגדל כבודם של החילונים, וממילא יתמעט כבוד שמים. שמא לא אתפלל, הרי עשוי חייל אחד להיפגע וחייבים להתפלל שאף יהודי לא ייפגע [...]. ולכן אתה הכול יכול, מבקש אני לפניך ששום יהודי לא ייפגע, אך בכל זאת יתרבה כבוד שמים'. עוד הוא מספר שכאשר שמע הרב שך שהר הבית נכבש, בזמן שכל ישראל חגגו זאת, פרץ בבכי מר: 'מה יהיה, הלוא החילונים יחללו ויטמאו את מקום המקדש'.⁸⁴

שנים אחדות לאחר מכן נעשה, כאמור, הרב שך למנהיג המובהק של הציבור הליטאי. ואולם, שמו אינו נזכר, ככל הנראה, אפילו פעם אחת בתקשורת החרדית לאחר המלחמה. שתי השיחות הנזכרות לא נאמרו בישיבת פוניבז', וקרוב לוודאי שנאמרו בפועל לפני ציבור מצומצם.⁸⁵ גם בפוניבז' היתה עמדתו של הרב שך חריגה. אין צריך לומר שראש הישיבה הרב

שהוא בין הימים הנוראים השנה לבין הימים הנוראים בשנים שעברו, הרי הוא רק בעובדה כי הפעם יכול היהודי ללא מאמץ מיוחד לכוון את תפלתו ואת מחשבתו לפדות נפשנו', שהרי מבחינה פוליטית ופניית יש רווחה. היהדות במדינת ישראל נלחמת באלילות מסוגים שונים. הוא הוסיף ואמר שאם בשואה עמדנו בפני ניסיון העוני, הרי ההישגים הצבאיים מעמידים אותנו עתה בפני ניסיון העושר. ראו גם: 'אחד הרבנים', 'על הגאולה שטרם באה', המודיע, כ"ד באלול תשכ"ז, עמ' ב. שם העמדה מרוככת יותר.

82 וראו: בראון (לעיל הערה 78), עמ' 301, והערה 138.

83 למעשה הרב שך עיצב במידה רבה את המושג 'השקפה' (עוד לפני הכניסה לתכניו), כמו שהוא משמש היום בציבור החרדי, בעיקר הליטאי. על השתלטות האמונה התמימה ראו: בנימין בראון, 'שובה של "האמונה התמימה": תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19', בתוך: משה הלברטל ואחרים (עורכים), *על האמונה*, כתר, ירושלים תשס"ה, עמ' 403-443.

84 שלמה לוריניץ, *במחיצתם של גדולי התורה: פרקי זכרונות*, חלק א, ש' לוריניץ, ירושלים תשס"ז, עמ' 361, בשם 'הגר"י ליס - יוסף דעת'. הכוונה היא לרב יוסף ליס, אולם לא מצאתי את הדברים בספרו האמור *יוסף דעת*. ייתכן שהכוונה לדברים שאמר בעל פה.

85 הרב מנחם בן יעקב, שלמד אז בישיבה, זוכר היטב שיחה של ראש הישיבה הרב יוסף שלמה כהנמן, אולם אינו זוכר כלל שיחה של הרב שך. הרב י"י, שלמד גם הוא אז בישיבה, והיה קשור מאוד לרב שך, אמר לי (בוודאות גבוהה ביותר) שהרב שך לא יכול היה לבוא או לישיבה מפאת מחלה ברגלו. תלמידים באו לביתו כדי להכין שקי חול. גם לאחר מכן נכנסו תלמידים לביתו, והוא בתוכם, ושמעו דברים הדומים למה שנדפס. יתרה מזו, גם אילו הרב שך בריא לא יכול היה לתת הרצאה בהיכל הישיבה, משום שאיש

יוסף שלמה כהנמן היה רחוק מגישתו.⁸⁶ גם התקיפים יותר מבין הפובליציסטים הליטאים לאחר המלחמה, משה שנפלד והרב וולף, שאת דבריהם ראינו לעיל, אינם מזכירים אותו כלל. וולף מסתמך במאמר שנדפס בדגלנו על גדול אלמוני מבני ברק, אשר הדעות המיוחסות לו מתונות מעט מאלה של הרב שך.

עם זאת, במאמר אחר של הרב וולף, שעסקנו בו לעיל וככל הנראה התפרסם רק לאחר שנים, יש אזכור קצר ורב עניין של הרב שך. כך כתוב שם: 'עדין אנו צריכים רחמים מרובים, כפי שכבר העיר אדוננו הרב שך' [!]. שליט"א באספה מצומצמת בחדש אייר'.⁸⁷ מחד גיסא, זהו אזכור אגבי ביותר וכמעט חסר משמעות. והרי כמעט כולם יסכימו שעם ישראל צריך רחמים מרובים. מאידך גיסא, הוא מכנה את הרב שך בתואר מופלג, 'אדוננו'. התואר מפתיע במיוחד מאחר שהרב שך אינו נזכר כלל בעיתונות החרדית לאחר המלחמה. על כל פנים, נראה מכאן שהרב שך השמיע אז את דבריו, מן הסתם הדברים שנדפסו אחר כך בשמו, באספה מצומצמת, ובחודש אייר, כלומר בעצם ימי המלחמה. עוד למדנו כאן כי הרב וולף הכיר את עמדת הרב שך, וקרוב לוודאי גם הושפע ממנה, ובכל זאת בחר שלא להזכירו (ודאי לא בשמו), גם לא מעל דפי דגלנו.

סיכום

בחלקו הראשון של המאמר נסקרו עימותים בנושאי דת ומדינה, אשר נבעו למעשה מהמלחמה עצמה. בהמשך תיארנו את ההתמודדות עם ההתלהבות המופרזת מדי, לדעת מקצת הדוברים החרדים, בעקבות המלחמה, אשר עברה לדעתם קווים אדומים, כאשר הובילה שינויים הלכתיים או כאשר עסקה מפורשות במושג הגאולה. ההתלהבות האמורה לא נסקרה במאמר הזה, אך היא בלטה במרחב הציבורי-תקשורתי של הציבור החרדי הרבה יותר מן הקולות המסתייגים. לעומת זאת, הקולות המסתייגים ביטאו במידה רבה את האידאולוגיה שהלכה והתגבשה אז בקרב קבוצות אליטה חרדיות, ובפרט ברבות מן הישיבות הליטאיות.⁸⁸

מבין אלו שניסו לצנן את ההתלהבות לאחר המלחמה סקרנו בפירוט את דברי ארבעת הדוברים הבולטים בהקשר הזה. שלושה מתוכם (הרב מנדלזון, הרב וולף ומשה שנפלד) פרסמו כל אחד מאמר אחד בדגלנו, ובאופן מעניין העמדות הפומביות שהציגו היו מרוככות יותר מאלו שפרסמו קודם לכן. דעתו של הדובר האחרון, התקיף והביקורתי מכולם, לא התפרסמה כלל בציבוריות החרדית בזמן המלחמה ולאחריה, ובכל זאת ייחדנו לה מקום בשל חשיבותו של בעל הדעה, אשר תפס עמדה מרכזית ביותר בורם החרדי המרכזי כמה שנים אחר כך: הרב שך. הוא אינו רואה כל צד חיובי בהתרחשויות. תחושת 'כוחי ועוצם ידי' שבעקבות המלחמה חמורה

מהר"מים לא עשה זאת בחיי המשגיח הרב יחזקאל לוינשטיין (הנ"ל [חפץ בעילום שמו]), שיחה מי"ג בניסן תש"ע).

86 במחקרי (לעיל הערת כוכבית) אני מביא דוגמאות רבות בנוגע לרב כהנמן, למשגיח הרב יחזקאל לוינשטיין ועוד.

87 לעיל הערה 62.

88 אהוד שפיגל, 'ותלמוד תורה כנגד כולם': חינוך חרדי לבנים בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים תשע"א, עמ' 39-41.

הרבה יותר, לדבריו, מן התועלת קצרת הטווח שבהתעוררות הדתית שלאחריה. אין בפיו מילים חמות כלפי חיילי צה"ל, וודאי לא כלפי המדינה ומנהיגיה, שבעיניו הם אינם אלא 'רשע שהשעה משחקת לו'. בסופו של דבר בעקבות המלחמה רק הולכת הגלות ומעמיקה.

אם כן, העמדות האלה חתרו באותן שנים נגד הזרם בניסיון לערער על העמדה הפרו־ציונית הנפוצה והמקובלת בתקשורת ובציבוריות החרדית. מלחמת ששת הימים הציבה לפני האישים האלה אתגר גדול אף יותר, כאשר נסחף הציבור החרדי הרחב בזרם ההתלהבות מן הניצחון של מדינת ישראל מול אויביה. כמו שהודגם בראשית המאמר, גם בדגלנו, ביטאונה של תנועת צעירי אגודת ישראל, שהיתה הסמן האידאולוגי של המפלגה, הושמעו לאחר המלחמה, חוץ מהמאמרים שסקרנו, גם דעות פרו־ציוניות.

ארבעת ההוגים האמורים, כמו עוד אישים שהחזיקו בדעות דומות, הצליחו לעמוד באתגר. אלה מהם שפורסמה עמדתם ברבים (להוציא הרב שך) אמנם התאימו את עמדתם למציאות המשתנה ולתגובה הציבורית הנלהבת, ויחסם למדינה רוכך לעומת העמדות שפרסמו לפני כן, אולם הם המשיכו לקרוא לציבור שלא להתלהב יתר על המידה ולא לשכוח את מגרעותיה של המדינה. חשיבותו של מיעוט זה רבה. שנים ספורות לאחר מכן, בראשית שנות השבעים, בד בבד עם עליית הרב שך להנהגה, נעשו דעות מעין אלו, שעד אז היו מתוחמות במידה רבה בתוך 'עולם הישיבות', לעמדה החרדית הרשמית, השלטת למעשה עד היום. במילים אחרות: אלה הן גחלים רוחשות, אשר עתידות מהר מן המצופה להיהפך ללהבה בוערת. להבה זו נעשתה דומיננטית כל כך, עד שבמידה רבה השכיחה את 'החרדיות הישנה', הפרו־ציונית, ששלטה בזרם החרדי המרכזי בדור הראשון לקיומה של מדינת ישראל, ואת עצם השינוי האידאולוגי שהתחולל בציבור הזה.